

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Навчально-науковий інститут філології
Кафедра історії української літератури, теорії літератури
та літературної творчості

КАЇНІВСЬКИЙ СЮЖЕТ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Кваліфікаційна робота
на здобуття ОС «магістр»
студентки II курсу,
галузі знань 03 Гуманітарні науки
спеціальності 035 – філологія
спеціалізації 035.01 «Українська мова і література»
ОП «Українська філологія
та західноєвропейська мова»
Бунько Юлії Андріївни

Науковий керівник:
к. філол. н., асист. Рябченко М. М.

«Допущено до захисту»

Протокол засідання кафедри історії української
літератури, теорії літератури та літературної творчості

№ 10 від 19.05.23

Завідувач кафедри _____ д. філол. н., проф. О. М. Сліпушко

КИЇВ-2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ЗАГАЛЬНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ КАЇНІВСЬКОГО СЮЖЕТУ	7
1.1 Ошибка! Закладка не определена.	7
1.2 Ошибка! Закладка не определена.	
РОЗДІЛ II. ОСОБЛИВОСТІ ЗОБРАЖЕННЯ МОТИВУ КАЇНА В ЛІТЕРАТУРІ	18
2.1 Рецепція образу Каїна у світовій літературі	18
2.2 Міфологема Каїна в українській літературі	28
РОЗДІЛ III. ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКА ТРАНСФОРМАЦІЯ КАЇНІВСЬКОГО СЮЖЕТУ У ТВОРЧОСТІ І. ФРАНКА, В. СОСЮРИ ТА О. ЗАБУЖКО	40
3.1 Авторське переосмислення образу Каїна у поемі «Смерть Каїна» І. Франка	40
3.2 Інтерпретація образу Каїна у поемі В. Сосюри «Каїн»	50
3.3 Художня рецепція каїнівського сюжету у повісті О. Забужко «Казка про калинову сопілку»	59
ВИСНОВКИ	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	72

ВСТУП

Світова література багата на різноманітні сюжети, які надихали письменників на написання власних оригінальних творів. До таких сюжетів належать біблійні, античні, фольклорні, міфологічні та ін. Автори і сьогодні можуть послуговуватися ними, створюючи нові інтерпретації відомих біблійних легенд, фольклорних мотивів, історичних сюжетів, античних міфів і т.д.

Безцінним джерелом десятків сюжетів і тем є саме Біблія, інтерес митців до якої ніколи не згасав. Світове письменство осмислювало біблійні сюжети, мотиви та образи, які вже давно стали вічними. Зокрема, багато письменників звертались до таких образів Книги Буття: Ісус Христос, Мойсей, Марія Магдалина, Понтій Пилат, Юда Іскаріот, Адам і Єва, Ірод та ін. Ці образи несуть закладений у собі сенс, з яким вони асоціюються у кожного, водночас будь-хто може розуміти біблійні тексти по-своєму, не опираючись на думки інших. Письменники ж не лише переосмислюють вчинки героїв біблійних оповідей, а й створюють власні версії біблійних легенд. Тому сюжети та образи Книги Буття продовжують жити у творах різних авторів, які трансформують їх та знаходять у них щось абсолютно нове.

Велику кількість інтерпретацій у світовій та українській літературі має каїнівський сюжет. Вчинок Каїна став предметом роздумів для багатьох поетів і прозаїків. Історія про Каїна та Авеля є цікавою і для звичайного читача. Ця біблійна легенда змушує замислитись над тим, якими мають бути стосунки між членами родини, які сімейні цінності потрібно сповідувати. Тобто жорстоке братовбивство, про яке оповідає Біблія, допомагає реципієнту усвідомити важливість любові, взаєморозуміння, підтримки та допомоги у сім'ї, необхідність поваги один до одного. Натомість Каїн, позбавивши життя власного брата, пориває свої зв'язки з родиною, порушує важливі сімейні цінності і показує зневажливе ставлення до Бога.

Каїнівський сюжет, як і сам образ біблійного братовбивці, викликав інтерес багатьох українських літераторів, зокрема, йому приділили увагу І. Франко, В. Сосюра та О. Забужко. Мене зацікавило, під яким кутом зору дивляться на вічний образ Каїна українські митці, адже вони не просто вплели у канву художнього твору відомий образ, а й трансформували його в залежності від власного задуму. Поєми «Смерть Каїна» та «Каїн» демонструють звернення письменників до біблійної тематики, а також авторську версію канонічного тексту і, звісно, образу братовбивці. Ці твори І. Франка та В. Сосюри дають читачеві уявлення про особисті філософські погляди, переконання та світосприйняття митців. Це яскраво проявляється у глибоких сенсах, що закладені авторами у їхніх поемах. Натомість повість «Казка про калинову сопілку» О. Забужко видається цікавою через зміну погляду авторки на каїнівський сюжет, адже у її творі відбувається сестровбивство. Цю повість варто розглядати крізь призму феміністичного дискурсу, оскільки у тексті О. Забужко фольклор та біблійна міфологія перебувають у співвідношенні з феміністичними ідейно-змістовими домінантами. Тому «Казка про калинову сопілку» є доволі унікальним явищем сучасної української прози.

Актуальність дослідження. Мотив братовбивства у світовій та українській літературі часто був об'єктом розгляду різних дослідників. Звісно, осмислення каїнівського сюжету у творах І. Франка, В. Сосюри та О. Забужко також цікавило літературознавців: В. Захарчук «Печать Каїна: Архетип братовбивства в українській літературі» [29], С. Вардеванян «Бінарна опозиція Каїн–Авель як невротичний пошук гармонійного світу у Володимира Сосюри» [16], М. Крупач «Каїн: Художня інтерпретація образу в поемах І. Франка та В. Сосюри (метафізичний та історіософічний аспекти)» [38], Т. Гундорова «Франко не Каменярь. Франко і Каменярь» [22], Т. Пінчук «Реміфологізація «вічних образів»: шляхи та методи (за творами В. Сосюри)» [48], В. Агеєва «Казка про нежіночий простір» [3], С. Негодяєва «Трансформація мотиву каїнізму в «Казці про калинову сопілку» Оксани Забужко: інтенціональний аспект інтертексту» [45], О. Гук «За феміністичним каноном («Казка про

калинову сопілку» О. Забужко)» [20], С. Журавльова «Переакцентування традиційного сюжету про Каїна та Авеля з жіночого погляду в повісті О. Забужко «Казка про калинову сопілку» [26], Ю. Макарець, О. Сулима «Маркери інакшості як складник тілесності у творчому дискурсі Оксани Забужко» [43] та ін. Автори цих досліджень звертали увагу на проблеми художньої інтерпретації мотиву брато- та сестровбивства, а також образу Каїна, здійсненої у своїх творах І. Франком, В. Сосюрою та О. Забужко. Крім того, під час розгляду та аналізу творів українських митців, критики прочитували спільні ідеї у поемі «Каїн» В. Сосюри та вірші «Авель і Каїн» Ш. Бодлера, і, звісно, порівнювали «Смерть Каїна» І. Франка з містерією Дж. Г. Байрона «Каїн».

Попри те, що дослідження каїнівського сюжету в українській літературі існують, літературознавці звертали більше уваги на поему І. Франка «Смерть Каїна», ніж на поему «Каїн» В. Сосюри та повість «Казка про калинову сопілку» О. Забужко. Зокрема, твір В. Сосюри, як й інші релігійні поеми автора, загалом не викликав великого інтересу у вчених, однак сьогодні він потребує нових сучасних досліджень. Ґрунтовнішого аналізу потребує й рецепція біблійної оповіді у творі О. Забужко. Тому детальніший розгляд авторського переосмислення каїнівського сюжету у поемі «Каїн» В. Сосюри та повісті «Казка про калинову сопілку» О. Забужко, а також зіставлення цих творів з інтерпретацією біблійного образу братовбивці у поемі «Смерть Каїна» І. Франка дасть змогу зрозуміти, як змінилось ставлення українських авторів до біблійної легенди про Каїна та Авеля впродовж ста років та наскільки різними є рецепції каїнівського сюжету у їхніх творах, а також виявити «ключ розуміння» процесу засвоєння Біблії українськими письменниками, що і зумовлює актуальність цього дослідження.

Мета дослідження – дослідити особливості індивідуально-авторської трансформації каїнівського сюжету у творчості українських письменників, а саме у поемах «Смерть Каїна» І. Франка, «Каїн» В. Сосюри та повісті «Казка про калинову сопілку» О. Забужко.

Реалізація мети дослідження передбачає вирішення таких **завдань**:

- проаналізувати архетип братовбивства у літературній традиції;
- визначити особливості зображення образу Каїна та мотиву братовбивства в біблійній версії;
- розглянути рецепції міфологеми Каїна у творах світового письменства;
- окреслити переосмислення каїнівського сюжету в українській літературі;
- дослідити особливості інтерпретації образу Каїна у поемі І. Франка «Смерть Каїна»;
- з'ясувати шляхи трансформації каїнівського сюжету у поемі В. Сосюри «Каїн»;
- простежити зміни у художній рецепції каїнівського сюжету у повісті О. Забужко «Казка про калинову сопілку».

Об'єктом дослідження є твори українських письменників, у яких переосмислено каїнівський сюжет, а саме поема «Смерть Каїна» І. Франка, поема «Каїн» В. Сосюри, повість «Казка про калинову сопілку» О. Забужко.

Предмет дослідження – каїнівський сюжет в інтерпретації І. Франка, В. Сосюри та О. Забужко.

Методи дослідження. У цій роботі використовуються основні методи літературознавчих досліджень: герменевтичний метод, компаративний метод, культурно-історичний метод, метод інтертекстуального аналізу. Теоретико-методологічною основою роботи є праці Т. Гундорової, В. Захарчук, С. Вардеванян, В. Агєєвої, М. Крупача, В. Сулими, Т. Пінчук, С. Негодяєвої та ін.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, а також містить список використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 79 сторінок, з них основного тексту – 71.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ КАЇНІВСЬКОГО СЮЖЕТУ

1.1 Архетип братовбивства у літературній традиції

Історія терміну «архетип» сягає ще античних часів, а згодом зустрічається у середньовічних, класичних та неокласичних джерелах. Свідченням цього є праці Платона, Філона Юдея, Діонісія Ареопігита, Фоми Аквінського, І. Канта, А. Шопенгауера. Архетип як поняття впродовж століть розглядали різні дослідники, зокрема, архетипну критику вивчали М. Еліаде, Є. Мелетинський, А. Нямцу, М.-Л. фон Франц, Н. Фрай, також феноменом архетипу цікавились такі українські вчені: Л. Забеліна, С. Кримський, О. Колесник, Н. Плахотнюк, А. Поцелуйко, Н. Зборовська, О. Донченко, Ю. Павленко, В. Даниленко, Л. Тарнашинська, М. Северинова, А. Шестак та інші.

Платон висловив ідею праобразів-архетипів. На думку Ф. Шеллінга, поняття первообразу – головне у міфології, тому він наголошував на її архетипних характеристиках. Ґрунтовне дослідження поняття архетипу та його визначення дав К.-Г. Юнг. Як архетипи філософ визначає «першообрази, які попередні покоління передають нащадкам, фундаментальні символічні уявлення, відтворювані колективним несвідомим» [24, с. 34]. Отже, за Юнгом, архетип є «одним з фундаментальних механізмів трансляції досвіду людства» [18, с. 54], тому він переконаний, що архетипи стають основою будь-якої культури, мистецтва, життя окремих індивідів та соціальної взаємодії, а також у різній мірі проявляються в усі часи та у всіх народів [75, с. 194].

Варто зауважити, що концепцію архетипу К.-Г. Юнга не можна ототожнювати з поняттям літературного архетипу. На відміну від літературних архетипів, які постають у формі образу, мотиву чи сюжету в глибинах літератури, архетипи, означені Юнгом, є сприйняттям «індивідуальною свідомістю первообразу з колективного несвідомого» [24, с. 36].

У «Літературознавчій енциклопедії» архетип визначено як прообраз, первинний мотив, ідею й теоретично вірогідну форму [40, с. 96]. Тож сучасне літературознавство розглядає архетип як зразок, «за яким твориться певний твір (сюжет), що відображає універсальні смисли, запрограмовані в символах та виражені в міфах» [36, с. 78]. Т. Доній, розмірковуючи над особливими характеристиками архетипів у літературознавстві, говорить про їхній постійний розвиток та адаптацію «відповідно до історичного періоду, літературних стилів і текстів» [24, с. 35]. Безліч архетипів стали значущими мотивами світової літератури, тому до них часто звертаються різні письменники. Архетипні образи є основами багатьох впізнаваних сюжетів, тож завдяки цьому реципієнту легше сприймати ідеї творів усіх стилів та напрямів.

Найчастіше поняття архетипу може зустрічатися у наступних значеннях: 1) «праобраз», «прототип», «базова основа системи», «базова модель», «ідеал»; 2) «міфологічний мотив»; 3) «образ-символ» [36, с. 78]. Архетип братовбивства, важливий для цього дослідження, належить до міфологічного мотиву.

Н. Лисюк слушно зауважує, що найвищий ступінь архетиповості характерний першотворам, тому «архетип як одиниця субстратного рівня претендує на системну універсальність» [39, с. 266], завдяки чому існують архетипові матриці образів, структур, мотивів, тем та сюжетів тощо. Біблійна оповідь про Каїна та Авеля є універсальною моделлю, яка чи не найкраще ілюструє архетип братовбивства.

Легенда про заснування Рима також є одним із втілень архетипу братовбивства у світовій культурі. Версії цього міфу були написані різними античними авторами: Діонісієм Галікарнаським, Овідієм, Вергілієм, Тітом Лівієм, Плутархом, Тацитом, Аврелієм Віктором. Варіанти римського міфу детально розглядає О. Ткаченко у статті «Архетип братовбивства в міфі про заснування Рима: зіставний аспект». Дослідниця звертає увагу на працю Августина «Про Місто Боже», у якій той порівнює героїв біблійного та римського міфів і доходить висновку, що розбрат між Ремом і Ромулом стався через внутрішнє розділення земного града, громадянами якого вони були,

водночас суперечності між Каїном та Авелем він порівнює з ворожнечею двох різних градусів – людського і Божого [12].

Варто зазначити й інші особливості легенди про фундацію Рима. Зокрема, причиною незгоди між братами стала жага до влади як Рема, так і Ромула, тому складно назвати когось з них правим, а іншого винним. Спонтанне вбивство Рема сприймається менш жахливим, ніж знищення Каїном Авеля, тому що трагедія у римському міфі сталася внаслідок рівної боротьби братів у спільній бійці, у той час як Авель став невинною жертвою підступу рідної людини. Перегуком між старозавітною та римською легендами є те, що «вбивця став засновником і будівничим міста, а також навчителем різних умілостей, фундатором інституцій» [61, с. 248].

Біблія та її сюжети суттєво впливали на духовне та літературне життя Русі після прийняття нею християнства. О. Сліпущко доводить, що на Русі не лише шанували визначений християнством пантеон святих, а й водночас творили власний, тож згодом був сформований жанр духовного оповідання (повісті) [53, с. 122]. Вартим уваги є цілком самостійний твір «Повідання про святих князів Бориса та Гліба», у якому розгортається архетип братовбивства. Боротьба за київський престол призводить до жорстокого знищення Святополком своїх братів Бориса та Гліба, які також претендували на владу. У творі вибудована чітка антитеза: богомільні, смиренні, покірні Борис та Гліб і підступний, самоправний, окаянний Святополк. В оповіданні використано традиційні мотиви зради і скороминулості світу, а також «добре відтворені переживання та думки, що їх могли мати Борис, Гліб, Святополк. Кожну особу схарактеризовано індивідуально» [71, с. 88].

Розглядаючи архетип братовбивства, потрібно звернути увагу на близнюкові міфи. Це категорія міфів, де головними героями є близнюки або ж діти однієї матері. Такі міфи присутні у багатьох світових культурах, однак їхня суть залишається незмінною: герої близнюкових міфів протиставлені один одному через їхні життєві позиції, вони демонструють бінарну опозицію одного цілого, тому можуть виступати у ролі формотворчих елементів міфічної

картини світу [13]. Особливістю міфів про братів-близнюків є те, що один з героїв пов'язаний з чимось благим, чистим і корисним, а інший – із злим, поганим та нечистим, прикладом цього слугують як біблійні Каїн і Авель, так і давньоєгипетські Осіріс і Сет. Саме старозавітну легенду про Каїна та Авеля можна назвати першим етапом близнюкового міфу.

Різниця між близнюками полягає також у тому, що народженим від божества вважають лише одного з них, найчастіше того, хто народжений другим, тому що божество приєднує свою дитину до зачатої людської [60, с. 86]. Каїн був старшим сином, який з'явився на світ після гріхопадіння батьків, про що міг постійно нагадувати Адаму та Єві. Подібний мотив улюбленого молодшого сина повторюється у таких близнюкових сюжетах: про Ісмаїла та Ісаака, про Ісава і Якова, про Йосифа і його братів.

М. Луцюк пов'язує біблійний міф про Каїна та Авеля із шумерською легендою про сватання бога землеробів Енкімду і бога скотарів Думузі до богині кохання Інанни [42, с. 5]. Богиня обирає чоловіком Думузі, який готовий вступити у сварку і бійку зі своїм братом, адже той став його суперником. Фінал шумерського міфу мирний, адже кровопролиття і братовбивство не відбувається.

Цікавим для розгляду, на мою думку, є текст про Якова та Ісава, який демонструє еволюцію близнюкового міфу. Цей міф розповідає про суперництво мисливця Ісава та пастуха Якова. Головний конфлікт полягає у прагненні Якова здобути первородство і благословення батька Ісаака, яке належить Ісаву, адже той народився першим. Насправді ж Ісав майже не виконував обов'язків, які були покладені на нього через першонародженість. Він мав турбуватися про свою родину, однак думав лише про себе, натомість Яків був готовий піклуватися про сім'ю, дослухаючись до Бога і батьків. Зрештою Ісав продає своє первородство Якову, а згодом молодший брат обманом отримує благословення Ісаака. Реакція старшого брата була передбачуваною: «Та й зненавидів Ісав Якова за благословення, що ним благословив його батько його, і сказав собі Ісав у серці: «Прийдуть дні плачу по моєму батькові, тоді уб'ю

Якова, брата свого» [Буття 27:41]. Ця оповідь доводить, що пріоритетним первістком для Господа первістком є не той, хто народжений першим, а той, хто є таким за своїм духом. Однак Яків змушений втекти з дому, аби запобігти братовбивству. З плином часу брати зустрічаються знову, і навіть вороже налаштований Ісав радіє поверненню Якова: «Тоді Ісав прибіг йому назустріч, обійняв його і припав йому на шию та й поцілував його, і плакали обидва» [Буття 33:4]. Тож в оповіді про Ісава та Якова легко прослідкувати перший крок до більш мирних взаємин між братами, на противагу тим стосункам, що їх виявили біблійні Каїн і Авель [42, с. 5].

Отже, поняття архетипу, яке досліджували різні вчені протягом декількох століть, у сучасному літературознавці сприймається прообразом і зразком, за яким створюються певні сюжети. Архетип братовбивства є значущим мотивом суперництва і розбрату між братами у літературній традиції. Біблійна оповідь про Каїна та Авеля є чи не найвідомішим та популярним втіленням цього архетипу у світовій літературі, а також першим етапом близнюкового міфу. Використання мотиву братовбивства і боротьби засвідчують міф про створення Рима, «Повідання про святих князів Бориса та Гліба», а також цікавими є легенда про сватання Думузі та Інанни, оповідь про Ісава й Якова, у яких суперечка між братами завершується мирним шляхом.

1.2 Біблійна версія образу Каїна

Біблія є однією з найдревніших та найвідоміших книг у світі. Ця визначна пам'ятка літератури містить різні за змістом легенди, оповіді, міфи, повчання та заповіді, завдяки чому вона відіграє важливу роль у духовному житті християн. Слушними є слова Є. Чернеги, яка переконана, що у наш час актуальність і точність Біблії залишається незмінною, попри те, що цю книгу писали більше сорока авторів впродовж близько 1500 років [69, с. 20]. У біблійних текстах можна знайти відповіді на різноманітні питання, які турбують чи цікавлять людину. Святе Письмо навчає людство нормам етики та моралі, правилам

співжиття, а також суспільної та особистої поведінки як у власній родині, так і в соціумі. Одним з головних завдань Книги Книг є, на мою думку, не лише пояснення походження світу і того, що в ньому існує, а все ж таки виховання ціннісних орієнтирів кожної людини. Річ у тому, що біблійні оповіді, міфи та легенди чітко розрізняють добро і зло, праведність та гріховність, любов і ненависть, тобто формують важливі загальнолюдські цінності, яких потрібно дотримуватися. Тобто тексти Святого Письма виконують і повчальну, і моральну функції, що можна помітити, зокрема, у старозавітній легенді про Каїна та Авеля.

Буття – це перша Книга П'ятикнижжя, у якій вміщено оповіді про створення світу і людей, про життя і розвиток людства, їхнє знищення потопом, а згодом про нову цивілізацію і початок єврейського народу. Саме Книга Буття знайомить нас із відомою історією про Каїна та Авеля. Каїн давно став вічним образом, який уособлює різні негативні риси. Наприклад, в одинадцятитомному «Словнику української мови» знаходимо таке тлумачення слова «Каїн»: *чол., зневажл.* Про братовбивця, зрадника, злочинця тощо [55, с. 72]. Власне, такі ж асоціації можуть виникнути, напевно, у більшості людей, які чують це слово. Причини цього варто шукати саме у старозавітній легенді, адже її детальніший аналіз допоможе з'ясувати, якою є біблійна версія образу Каїна.

Згідно з Біблією, Адам та Єва, збурені змієм, порушують засторогу Бога не вживати плодів із дерева пізнання добра і зла. Через це Господь віддаляє їх від себе і виганяє з Едему. Однак їхній життєвий шлях триває, тож згодом у пари народжуються діти: «І пізнав Адам Єву, жінку свою, і вона завагітніла, і породила Каїна, і сказала: «Набула чоловіка від Господа». А далі вона породила брата йому Авеля» [Буття 4:1-2]. Подорослішавши, старший і молодший брати звертаються до Бога з пожертвою, що залежала від роду їхніх занять. Каїн був землеробом, тому запропонував Богові плід землі. Натомість Авель був скотарем, тож приніс у жертву ягня зі свого стада. Господь зглянувся тільки на Авеля та його жертву, не прийнявши дар старшого брата. Над причинами такого вчинку Бога можна довго міркувати, однак його наслідки

добре відомі. Каїн розгнівався через несправедливе ставлення Господа до нього – тоді ж у його душі зародилося зло. На мою думку, старшого брата засмутив не стільки той факт, що Бог не визнав його жертву, а те, що натомість дар Авеля був прийнятий. Тож коренем зла стала заздрість, яку відчув Каїн, коли Бог зглянувся над його молодшим братом.

Господь відразу помітив, що настрої Каїна змінився, тому поцікавився, у чому причина його гніву. Немов зрозумівши Каїнові помисли, Бог застеріг його: «Отож, коли ти добре робитимеш, то підіймеш обличчя своє, а коли недобре, то в дверях гріх підстерігає. І до тебе його пожадання, а ти мусиш над ним панувати» [Буття 4:7]. Та Каїн не дослухався до слів Господа і вчинив холонокровне братовбивство. Кров безневинної людини таки пролилася на землю – через страшний Каїновий злочин вона стала проклятою.

Щоправда, момент убивства викликає деякі питання. Сам Каїн ніколи не був свідком убивств, тому звідки він дізнався про те, як позбавити життя іншу людину, що керувало ним у момент, коли його гнів вийшов за рамки дозволеного? Поведінка Каїна після скоєння злочину нашттовхує на думку про те, що він повністю так і не зрозумів, що накоїв, адже у його серці не було ні жалю, ні розпачу, він навіть не зізнавався у власному вчинку. Хоча можна припустити, що братовбивця навпаки добре усвідомлював, що коїть, тому і не жалкував про смерть Авеля. З іншого боку невідомим залишається те, чи знав Бог, до чого може призвести ситуація неприйняття жертви Каїна, і чи Він зробив усе достатнє для того, щоб запобігти непоправному злочину.

Уникнути покарання Каїнові не вдалось: спочатку його прокляла земля, що прийняла кров Авеля з руки старшого брата. Оскільки Каїн осквернив землю, для нього вона стає безплідною, неродючою та безсилою, тож він більше ніколи не працюватиме на ній, хоча впродовж свого життя займався саме землеробством. Крім того, Каїн зазнав вигнання, через яке він мав блукати і поневірятися світом наодинці. Насправді ж навіть після таких покарань чоловік не розкаявся, лише зауважив, що кожен, кого він зустріне, зможе його вбити. Тоді Бог відповів йому, що Каїнів вбивця «семикратно буде пімщений»

[Буття 4:15], до того ж помістив на Каїнові спеціальний знак, який вберіг би його від інших людей.

Слова і дії Бога свідчать про те, що він готовий дати братовбивці можливість покаяння і навіть прощення, адже те ж прокляття землі, яке отримує Каїн, є менш значущим за Боже покарання. О. Ткаченко зауважує, що підтвердженням цьому і є «тавро, яке вберігало Каїна від насильницької смерті, а отже залишало час для покути» [63, с. 373].

Можемо припустити, що Каїн не зрозумів великодушного жесту Всевишнього, тому і не намагався щиро покаятися та вимолити прощення. Або ж він просто не збирався цього робити через власну гордість та небажання зізнатися у тому, який страшний гріх він вчинив. Заздрощі настільки затьмарили розум Каїна, що помста стала на шабель вище за родинні зв'язки, братерську любов та людяність. Та все ж розглянути злочинний вчинок Каїна можна по-іншому. Наприклад, якщо чоловік справді не мав повного розуміння про те, що таке вбивство, то і заподіяти його він міг ненавмисно. Тоді вигнання Каїна видається не надто жорстким покаранням, а знак на чоловікові скоріше сприймається як допомога Господа та гарантія захисту, а не знак страшного прокляття.

Життя Каїна тривало попри покарання і вигнання. Чи то не усвідомлюючи наслідків свого вчинку, чи просто не розуміючи їх, Каїн продовжував жити без докорів сумління. Чоловік, хоч і мав бути мандрівником та заволокою, все ж осів у країні Нод. Згодом у Каїна з'являється жінка та син Енох, тож він навіть збудував місто для своєї родини. Так замість забуття і самотності Каїн створив сім'ю, тому рід братовбивці продовжувався, і ніщо не завадило цьому.

Варто згадати про близнюковий міф, носіями якого у східних уявленнях є Каїн та Авель. Близнюки уособлювали собою міру наближення до Бога, а також зв'язок із землею. Один з братів втілював духовне начало, а інший – матеріальне. За сюжетом старозавітної оповіді розуміємо, що більш духовним та наближеним до Бога є Авель, а матеріальні цінності цікавлять саме Каїна,

крім того рід його занять вказував на міцний зв'язок із землею. На це натякає навіть символіка імен обох братів: ім'я Каїн походить від дієслова «набувати (в матеріальному сенсі)», а Авель – від дієслова «дихати» [42, с. 3]. М. Луцюк з цього приводу зазначає, що «вибір Бога свідчить про пріоритет духовного життя вільних пастухів над матеріальною залежністю від землі хліборобів» [42, с. 3]. Тож конфлікт між братами був неминучим. Каїн, занурений у тілесне, та духовний Авель були абсолютно різними, а ритуал жертвоприношення лише підкреслив відмінності цих двох братів.

Загалом поняття жертви Богові у цій біблійній оповіді теж можна трактувати по-різному. Безперечно, як Каїн, так і Авель своїми пожертвами намагалися прикликати до себе Божу милість. Водночас жертва Богові стала для них джерелом суперництва. Близнюковий міф нашттовхнув мене на роздуми про те, що сама жертва, принесена Каїном, була нещирою, на відміну від жертви Авеля. Молодший брат виявив свою любов до Господа без прагнення отримати щось взамін від Нього. Натомість Каїн, який теж цілком міг любити Бога, все ж таки прагнув скористатися цим у власних цілях, аби мати від Господа якісь особливі дари. Бог розумів, що жертва старшого брата була не від чистого серця, тому і не прийняв її. Господь очікував від обох братів показу своїх духовних намірів, а не розміру самої пожертви. Варто додати, що Каїн міг позбавити життя брата через переконання у тому, що «тепер, коли він лишився один, Бог змушений буде прийняти його жертву» [59, с. 21]. Це є свідченням того, що матеріальне перемогло загальнолюдське у душі Каїна.

Звичайно, існують також інші версії, які трактують істину неприйняття Всевишнім Каїнової жертви. Наприклад, ідея біблійної легенди може полягати не в тому, чому один дар Бог приймає, а інший залишається відкинутим, а «в тому, що сам факт відкинутої жертви не повинен призвести до кровної ворожнечі і до вбивства» [42, с. 4]. Тобто перед Каїном постало випробування, яке він так і пройшов, оскільки піддався обуренню, заздрості, гніву та ревнощам.

Злочин Каїна міг стати для Бога черговою вказівкою на те, що зло вкорінюється у природі людей, хоча вони цього не розуміють і не помічають, як це сталося з Адамом і Євою. Такої ж думки дотримується В. Сулима: «Біблія підказує, що цивілізація від витоків своїх несе в собі щось зле і небезпечно. Люди розмножились і зіпсувались» [59, с. 21]. Адже саме нащадки братовбивці Каїна створювали початки цієї цивілізації, яка попри постійний технологічний розвиток проносить крізь століття зло, з яким бореться, але не може перемогти.

Після прочитання біблійної оповіді про Каїна та Авеля, у реципієнта справді може виникнути багато закономірних питань, адже текст не дає відповіді на безліч речей, які здаються читачам загадковими. Вони стосуються не тільки причин, через які Господь не прийняв жертву Каїна, та значення таємничого знаку на чолі чоловіка. Біблійний текст майже не подає відомостей про обох братів, їхнє життя, дитинство й дорослішання, а також стосунки один з одним. Хоча саме ця інформація допомогла б краще проаналізувати образи Каїна та Авеля. Та все ж Святе Письмо кожному дає можливість зрозуміти вчинки Каїна і Бога по-своєму, адже попри невеликий обсяг оповіді, у ній вміщено важливі сенси. Слушною з цього приводу є слова Т. Потніцевої про те, що стислі та лаконічні біблійні тексти несуть щось значно глибше за простоту і прозорість сенсів, яка, здавалося б, лежить на поверхні. Насправді ж історії Книги Буття – це історії з «білими плямами» та підтекстами, які людина наповнює тими відтінками смислів, які збігаються зі світовідчуттям її історико-культурної доби [49, с. 152].

Отже, біблійна оповідь розкриває Каїна як справді жорстокого чоловіка, який здатний на братовбивство через власні заздрощі. Він пішов шляхом помсти, знехтувавши порадами Господа. Каїнів злочин був імпульсивним і зухвалим. Зла і погорди в душі старшого брата виявилось більше, ніж доброти і любові. Через це він доволі спокійно приймає покарання й вигнання. Чоловік не злякався свого страшного гріха, він не відчував провини, тому Каїнове життя не було зруйноване, а продовжило бити ключем. Поряд з подібним прочитанням цієї старозавітної легенди є й дещо інакші трактування. Щодо пояснення

вчинків Бога та Каїна думки дослідників різняться, та все ж фінал біблійної оповіді однозначний – Каїн жорстоко вбиває свого молодшого брата Авеля.

Тому можна зробити висновок, що зневажливе ставлення до Каїна як до братовбивці, злочинця і зрадника є достовірним та цілком зрозумілим, оскільки саме такою є біблійна версія цього вічного образу.

Висновки до розділу 1

У цьому розділі досліджено загальні аспекти вивчення каїнівського сюжету. Зокрема, згадано вчених, які осмислювали теорії архетипів, а також описано погляди К.-Г. Юнга на поняття архетипу, яке він пов'язує із сприйняттям індивідуальною свідомістю первообразу з колективного несвідомого. Проаналізовано особливості архетипу братовбивства на основі біблійної легенди про Каїна та Авеля, римського міфу про заснування Риму, давньоруського «Повідання про святих князів Бориса та Гліба». Старозавітну легенду про Каїна й Авеля охарактеризовано як найвідоміше втілення архетипу братовбивства у світовій літературі та визначено першим етапом близнюкового міфу. Тому додатково осмислено легенду про сватання Думузі й Інанни та оповідь про Ісава та Якова, які демонструють еволюцію близнюкового міфу, адже розбрат між братами не завершується кровопролиттям.

Детальніше проаналізовано біблійну версію образу Каїна. За сюжетом канонічного тексту Каїн – це жорстокий чоловік, який через заздрощі ладний убити рідного брата. Навіть попри скоєний злочин, вигнання і покарання його життя триває, а рід продовжується. Крім того, зазначено інші версії прочитання цієї старозавітної легенди, зокрема, вчинків Господа і братовбивці, які Біблія не пояснює. Різні інтерпретації образу Каїна можуть допомогти реципієнтам обрати саме той варіант трактування біблійної легенди, що є найближчим для світогляду кожної людини.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ЗОБРАЖЕННЯ МОТИВУ КАЇНА В ЛІТЕРАТУРІ

2.1 Рецепція образу Каїна у світовій літературі

Біблія є однією з найвидатніших книг в історії світового письменства, тому інтерес до неї не згасає протягом віків. У різні часи людського буття Святе Письмо слугувало не лише духовним опертям, а й джерелом творчого натхнення для багатьох письменників. Оповіді Книги Буття завжди цікавили літераторів, адже кожен намагався осмислити відомі сюжети, мотиви чи ідеї. Також митці звертали свою увагу на вічні біблійні образи, одним з яких є образ братовбивці Каїна. Світове письменство пропонує читачеві різні трактування каїнівського сюжету, тож на них варто зацентувати нашу увагу.

Існують дві тенденції переосмислення старозавітної легенди про Каїна та Авеля у літературі. Для першої характерним є дотримання канонічного тексту, тобто автор не відступає від оригінальної оповіді, інтерпретуючи її сюжет. Особливостями другої тенденції є індивідуально-авторські трансформації канонічного тексту, відмінні від старозавітної версії, розмаїття рецепцій образу Каїна, а також поєднання біблійного мотиву з фольклорними або ж з реальними історичними подіями. П. Шулик стверджує, що перша тенденція притаманна стародавній єврейській та апокрифічній літературі, де трансформація старозавітної легенди підпорядкована біблійній традиції [74, с. 199].

В епоху Середньовіччя письменники приділяють увагу образу Каїна. Зокрема, згадки про біблійну оповідь та її головного героя присутні у «Божественній комедії» Данте Аліг'єрі. В останнє дев'яте коло, за автором, потрапляють лише зрадники, які ошукали й обдурили тих, хто довірився їм. Оскільки зрада буває різною, Данте розмежовує її типи і виокремлює чотири пояси: перший – для зрадників рідних, другий – батьківщини і однодумців,

третьої – друзів і співтрапезників, четвертий – зрадників благодійників, величності Божої і людської. Не важко зрозуміти, що саме перший пояс дев'ятого кола пекла автор називає за іменем біблійного братовбивці – пояс Каїна. Тобто Данте розглядає цей образ відповідно до старозавітної оповіді, для нього Каїн – зрадник, який наважився підняти руку на рідну людину – єдиного брата.

Коли письменники не відступали від канону, то зображували Каїна великим грішником та ворогом усього людства. Таке трактування яскраво засвідчують середньовічні містерії та мораліте, у яких Каїна змальовували як жорстокого та заздрісного чоловіка – повну протилежність доброго і благочестивого Авеля. Прикладами пізніших варіантів подібної інтерпретації біблійного образу братовбивці є такі твори: «Праведник АVELЬ» Й. Мойнлінга, «Каїн» Х. Вайзе, «Смерть Авеля» С. Гесснера, «Вбитий АVELЬ» Ф. Мюллера та ін [34, с. 30].

Зміни у трактуванні образу Каїна відбуваються у 1821 році, коли з'явилась містерія «Каїн» англійського поета Дж. Байрона. Беручи за основу твору біблійний сюжет, автор порушує традиційний погляд на образ Каїна, перед нами постає не злочинець, а бунтар, який поставив під сумнів Божу ласку і прагнув з'ясувати, у чому полягає сенс людського життя. Байронів Каїн відчував несправедливість Господа: «Навіщо ж благодать його карає / Мене за гріх батьків моїх?» [9, с. 5]. Така інтерпретація каїнівського сюжету суперечить канонічній версії біблійної оповіді.

Отож, якщо вважати Байронів Каїна протагоністом, виникає питання, хто у поемі є антагоністом, з ким Каїн вступає у конфлікт і проти кого веде свою боротьбу. Безперечно, Каїн виступає проти Бога, адже причиною скоєння ним братовбивства стає не заздрість Авелю, а ненависть, яку старший брат відчував до Всевишнього. Каїн бачив у Богові творця несправедливої світобудови, у якій людина не здатна отримати щастя і потрібні знання для наповненого життя, адже на неї чекають тільки страждання і смерть. Однак

Каїновий протест скерований не лише на Господа – чоловік бунтує проти усіх людей, яких влаштовує таке існування, які застигли у власній покорі і смиренності до Бога. Каїн залишається самотнім у своєму прагненні знайти шлях до покращення долі людства. Попри це Каїн Байрона таки «бореться проти власної смертної природи» [76, с. 84], адже відмовляється прийняти занепалий і безпорадний стан людини. Досягти цього він намагається за допомогою Люцифера, який і розкриває йому сутність світобудови, показує, як варто рухатися у пошуку істини та осягненні космосу.

Не думаючи про наслідки, Каїн робить свій вибір і вдаряє Авеля. Лише необхідність нести відповідальність за цей вчинок дає чоловікові усвідомлення повної природи людини, і це є подальшим поглибленням свідомості для Каїна. Після убивства брата Каїн стає свідомий того, що його протест виявився безплідним, а будь-яка надія на краще зникла назавжди. Єдине, що йому залишається, це прийняти як відповідальність за свій злочин, так і падіння, безпорадність, а також моральну природу людини.

Французького поета Ш. Бодлера також зацікавила біблійна оповідь, тому вона стала основою поезії «Авель і Каїн» із збірки «Квіти зла». Поет протиставляє не самих братів, а покоління їхніх нащадків: «Авеля плем'я, в тихій любові / Множтеся – ваші багатства ростуть! / Каїна плем'я, серце без крові, / Присуд господній ти не забудь!» [15]. Тобто Ш. Бодлер ділить людство на два роди – нащадків Авеля і Каїна. У першій частині поезії автор яскраво показує різницю між буттям цих двох родів. У нащадків Авеля життя б'є джерелом, вони розкошують, мирно п'ють, їдять і сплять, не зазнають негараздів, успішно займаються посівами і скотиною. Натомість нащадки Каїна потерпають від мук та голоду, вони бідні та знедолені, живуть у злиднях і вічному бруді. Спочатку складається враження, що автор трактує біблійну легенду у традиційному ключі, оскільки нащадки Каїна несуть покарання за його злочин, тому не заслуговують на щасливу долю, однак все змінюється у другій частині поезії. Виявляється, Ш. Бодлер натякає, що справжнє майбутнє саме за родом Каїна, а нащадки Авеля приречені на неминучу загибель: «Авеля

плем'я, падло із жиру, / Здохнеш – землю угноїш хоч раз! / Каїна плем'я, вам не до миру – / Ваша робота жде ще на вас» [15]. Такі рядки є справді бунтівними, тому і поезія «Авель і Каїн» вміщена у циклі «Бунт». Непокірним бунтівником видається і сам Каїн, тому покоління його нащадків здатне скинути Господа з небес – саме таким автор визначає їхнє головне завдання: «Авеля плем'я, кайся, молися – / Скоро загине неправди тінь! / Каїна плем'я, в рай заберися, / І злого Бога на землю скинь!» [15].

У цьому вірші Ш. Бодлер звертається до байронічної традиції, трактуючи Каїна та його нащадків як бунтівників проти Бога. На думку Н. Остапець, богообраність в уяві автора поєднується із моральною скаліченістю [46, с. 58], тому він усуває Авелевий рід, який був наближений до Господа. Так протистояння нащадків Авеля і Каїна переростає у протистояння Каїна і Бога. Вони стають уособлення боротьби добра і зла, до того ж добро може постати в образі Каїна, оскільки Сатана в уявленні Ш. Бодлера – «це земне втілення Бога, а Бог – небесний Сатана» [46, с. 58].

До Біблії у своїх текстах неодноразово звертався англійський письменник Дж. Арчер. Самі назви його творів «Каїн і Авель», «Блудна дочка», «Одинадцята заповідь» прямо вказують на сюжети Святого Письма. У контексті цього дослідження я зупинюся на романі «Каїн і Авель» [5], адже власні імена у назві твору є ремінісценцією на старозавітну легенду про двох братів.

Роман, написаний Дж. Арчером є дзеркальним відображенням біблійної оповіді. Цей твір знайомить читачів із двома чоловіками, у яких, здавалося б, немає нічого спільного, окрім дати народження та нестримної жаги до успіху. Вільям Ловелл Каїн – син успішного бостонського банкіра, у щасливому майбутті якого ніхто не сумнівався. Натомість Владек Коскевич, який згодом візьме ім'я Авеля Росновського, з'явився на світ у Польщі, зростав у бідності, а у підлітковому віці був змушений пройти безліч складних випробувань, яких не витримали б навіть дорослі. Ймовірність зустрічі цих двох видавалась

мізерною, однак завдяки волі до життя і прагненню першості у власній справі Каїн і Авель таки зіштовхнулись у боротьбі за владу та багатство. Автор змальовує не лише суперництво головних героїв, а й дає змогу читачеві пережити події Першої і Другої світової війни, детально описує банкрутства та біржовий крах 1929 року, які впливають на життя обох чоловіків.

Дж. Арчер намагається осмислити, яким могло бути життя Каїна та Авеля у першій половині ХХ століття. Автор демонструє жорстоке суперництво між ними, що тривало кілька десятиліть, однак ця заплутана історія про помсту і ненависть завершується перемогою любові їхніх дітей. Тепер долі чоловіків поєдналися назавжди, адже кров Каїна та Авеля тече у жилах їхніх онуків, один з яких гордо носитиме ім'я Вільям Авель Каїн. Такий фінал дає надію на те, що добро та любов здатні перемогти злобу, ненависть і нещадну боротьбу, хоч скільки б років вони не тривали.

Ю. Шпак вказує на те, що у романі «Каїн і Авель» є інші біблійні ремінісценції, зокрема, на спасіння Мойсея (народження і порятунок Владека) та поневіряння єврейського народу (роки вимушених мандрів Владека під час Першої світової війни). Крім того, дослідниця звертає увагу на друга Каїна – Метью, який неодноразово допомагав чоловікові і його родині, зазначаючи, що цей онім є біблійною алузією на євангеліста і апостола Левія Матвія [73, с. 111].

До образу біблійного братовбивці у своїй творчості звертався також португальський письменник Ж. Сарамагу. У романі «Каїн» (2009) він переписує на свій лад декілька старозавітних сюжетів, важливим свідком й учасником яких стає у цьому творі сам Каїн. Оскільки письменник був атеїстом, його трактування образу Каїна може стати несподіванкою для читача та здивувати його. Хоч Ж. Сарамагу не виправдовує Каїна за вбивство Авеля, однак частину відповідальності за цей злочин він покладає на Всевишнього. У перепалці з Богом чоловік каже, що він був лише виконавцем, адже вирок проголосив Господь, дозволивши Авелю померти. Підкріплює свої думки Каїн такими

словами: «Той, хто обікрвав виноградник, винний не більше, аніж той, хто стояв на варті» [50, с. 40]. Події, які відбуваються з Каїном після вигнання, посилюють його негативне ставлення до Господа. Чоловіка настільки вражає факт того, що Бог наказав Авраамові принести у жертву єдиного сина Ісаака, що він починає вважати Всевишнього безнадійно божевільним. Адже навіть найпідступніший диявол не наказав би «батькові вбити і спалити на вогнищі свого сина лише для того, щоб він довів свою віру» [50, с. 152]. Дізнавшись історію про Вавилонську вежу, Каїн дійшов висновку, що великою вадою Господа є заздрість: «Замість пишатися тими дітьми, яких він має, він воліє заздрити їм, немає сумніву, що господь не хоче бачити жодну людину щасливою» [50, с. 103]. Коли ж Каїн опинився біля підніжжя Синайської гори, він не міг повірити у те, що Бог сказав людям убивати одне одного (легенда про золотого тільця). У той момент чоловік одержав доказ того, «яким лютим і злим може бути господь, три тисячі людей, убитих тільки за те, що його розгнівала поява уявного суперника в образі золотого теляти» [50, с. 120]. Усе це ще більше розчаровує Каїна у праведності Всевишнього, тому він наважується не лише сперечатися, а й боротися з Ним.

Наприкінці роману Каїн, пливучи на Ковчегу Ноя, знищує майже всіх людей, які перебували там разом з ним. Однак Ж. Сарاماгу переконує читача, що це не лукаві розваги Каїна, він просто змагався з Господом, тому «і його нинішні жертви, як і давнє вбивство авеля, було не більш як спробою вбити бога» [50, с. 201]. В останній суперечці з Всевишнім Каїн не приховує презирства і зневаги до Нього. Почувши слова Бога про свою невдячність, чоловік відповідає: «Мав же настати день, коли хтось би показав тобі твоє справжнє обличчя» [50, с. 205]. Каїн бачив на власні очі вчинки Господа, яких він не розумів, які його шокували і через які він засуджував Його. Тому чоловік цілком утвердився у своїх переконаннях, що Всевишній – це душолюб та вбивця. Хоч руки самого Каїна були у крові, він вважав, що ті життя, які загубив Бог, переважають усі гріхи братовбивці.

У цьому романі Ж. Сарамгу виступає проти релігії, яка обмежує людський дух. Через це автор стає «адвокатом» скривдженого Каїна, якого безпідставно прогнав Бог, і навіть подає на нього до суду, наводячи безліч доказів несправедливості божественного правосуддя [77, с. 11]. Так письменник десакралізує біблійний міф, чим спонукає читача замислитися над людським буттям поза будь-якими релігійними шаблонами.

Вартою уваги є рецепція образів Каїна та Авеля в оповіданні сучасного французького письменника Е. Шмітта «Концерт пам'яті янгола». Героями твору є молоді музиканти Кріс та Аксель. Навіть перші літери їхніх імен натякають на те, хто з них стане на шлях Каїна, а кого спіткає доля Авеля. Кріс заздрив Акселю через те, наскільки той уміло, захопливо і правдиво грав на музичних інструментах. Власні здобутки здавалися Крісові незначними, оскільки свої перемоги він виборов завдяки праці, оволодівши тим, чого можна навчитись. Натомість Аксель демонстрував зовсім інший рівень музичної майстерності – здавалося, він знав те, чого не можна було вивчити. Кріс не міг щиро радіти успіхам друга, він розглядав їх як виклик для себе, прагнучи змагання з Акселем і перемоги над ним. Різниця між юнаками була помітна й іншим, наприклад, Пол Браун у розмові з Крісом влучно зауважив: «Ти – боєць, він – прихильник дзену. Ти сприймаєш життя як бій, Аксель прямує, навіть не здогадуючись про небезпеку» [72, с. 61]. Саме він порівняв обох юнаків із біблійними братами: Кріса – з незламним Каїном, Акселя – із смиренным Авелем.

Відчути смак перемоги Кріс прагнув під час спортивних змагань. Хлопець лідирував у перегонах, однак хотів здобути першість в особистій дуелі із Акселем, який наздоганяв його. Наприкінці дистанції учасники мусили зануритися у водойму і знайти скарб, однак сталося непередбачуване – Аксель упав із скелі у море, а його ноги опинилися затиснуті у проломі. Кріс опинився перед вибором – підняти скриню і перемогти чи допомогти товаришу. Та все ж Крісову голову затьмарили думки про те, що Аксель хоче обдурити його і поцупити скарб першим, «віддячивши» за свій порятунок. Тож Кріс обирає

себе і кидається у морську глибину за переможним скарбом. Повернувшись до Акселя, юнак розуміє, що рятувати уже нікого – його друг був непорушним і здавався мертвим. Прагнення Кріса стати кращим за Акселя призвело до справжньої трагедії, з наслідками якої хлопець не хотів миритися, про що свідчить втеча Кріса. Чим закінчилися перегони юнак так і не дізнався, адже поспішав на літак у Францію, лише опинившись в аеропорту Парижа Кріс «усвідомив, що Аксель помер, а він – став його вбивцею» [72, с. 70].

Якщо у старозавітній легенді злочин Каїна стає розв'язкою історії про двох братів, то в оповіданні Е. Шмітта вчинок Кріса можна назвати зав'язкою подій, основний розвиток яких починається через двадцять один рік після трагічних спортивних перегонів. Автор знайомить нас із загадковим месье Ленгом – чоловіком, який займається виробництвом та продажем предметів культу. У ньому складно впізнати щирого і добродушного Акселя, однак це саме він – живий, але прикутий до інвалідного візка. Значних змін зазнало і життя Кріса – він працював у центрі для складних підлітків, намагаючись покращити їхнє майбутнє. На диво, Кріс часто повертався у своїх думках до Акселя, той став для нього ледь не божеством, завдяки якому з хлопця, який дбав тільки про себе, він перетворився на чоловіка, для якого важливою стала допомога іншим. Зокрема, у розмові із вихованцем Кріс звернувся до легенди про Каїна та Авеля, наголосивши на тому, що «кожна людина несе відповідальність за будь-яку іншу людину, байдуже, брат це чи хтось інший. І вбивати означає забувати про це. Бути жорстоким – також забувати про це» [72, с. 82].

За цією бесідою спостерігав й Аксель, який спеціально приїхав у Францію, щоб розшукати Кріса та помститися йому. Кріс щиро зрадив тому, що Аксель живий, однак каліцтво чоловіка свідчило про те, яким нестерпним стало його життя через егоїстичний вчинок Кріса. Чоловік намагався поставити себе на місце зрадженого Акселя, та після цього відчув, що починає ненавидіти самого себе.

Отже, Е. Шмітт демонструє, що будь-яка людина здатна на кардинальні зміни, однак вони можуть бути як позитивними, так і негативними. Адже коли життя дає тріщину, кожен реагує на це по-різному. Автор показує, що Аксель «замкнувся у цинічній відразі до людства» [72, с. 93], а Кріс «відкрив себе любові інших людей» [72, с. 93]. Вони немовби обмінюються ролями. Зміни Акселя по-справжньому лякали, адже із янгола, який любив музику та мистецтво, він став жорстоким ділком без докорів сумління, який не гребував нічим для заробітку грошей. Він став магнатом з повним гаманцем і порожнім життям. Натомість Кріс вирішив присвятити себе допомозі іншим людям, немов підсвідомо прагнучи спокутувати свій гріх. Він чудово розумів, що у людському житті завжди буде жорстокість, однак її можна і потрібно загнuzдати.

Однак Аксель мислив інакше: він був засліплений образою, йому не потрібні були вибачення, важливою для нього стала лише жорстока розплата. На думку Д. Дроздовського, саме «травма, бажання помсти у цьому світі «притлумлюють» здатність творити прекрасне, здатність переживати піднесене й давати можливість пережити це відчуття іншим» [25]. Чоловік хотів зворотного, щоб Кріс, прив'язавши до себе пояс із шматків свинцю, стрибнув в озеро і скінчив своє життя під водою. Кріс прийняв це бажання Акселя, однак не витримуючи ваги провини перед ним, із запалом промовив: «Акселю, я спаплюжив тебе! Зіпсував не лише твоє життя, а тебе самого! Ти став протилежністю того, ким був. Я був знайомий із янголом, натомість сотворив демона...» [72, с. 98]. Їхня палка розмова не привела до взаєморозуміння. Кріс хотів допомогти Акселю знову стати порядним чоловіком, цю допомогу він вбачав у власній загибелі, тому несподівано стрибнув в озеро. І хоч саме у смерті Кріса Аксель вбачав сенс своєї помсти, справжній стрибок чоловіка у воду не приніс йому ні втіхи, ні полегшення. У цей момент добро, співпереживання і готовність допомогти виринули з глибин його душі, де він ховав їх впродовж двадцяти років. Аксель кинувся у воду, аби врятувати старого друга, хоча не важко здогадатися, що цей сміливий вчинок обернеться

загибеллю обох чоловіків. Можливо, саме тоді Аксель пробачив Крісу, тож саме у смерті вони разом знайшли спокій, покаяння і прощення. Їхні трупи на дні осушеного озера знайшли аж через десять років, де, схопившись один за одного, «вони скидалися на близнюків, що скрутилися у животі матері» [72, с. 101].

«Концерт пам'яті ангела» Е. Шмітта є не лише переосмисленням біблійної легенди про Каїна та Авеля, це також історія про спокуси реального світу. Піддавшись таким спокусам, люди можуть принести зло і страждання іншим, як це сталося із Крісом, який обрав перемогу, а не порятунок друга, або ж самі потрапляють під владу диявольського зла, перетворюючись на цинічних, жорстких і безсердечних, що і спіткало Акселя.

Отже, розглянуті рецепції міфологеми Каїна у творах світового письменства свідчать не тільки про дві тенденції у переосмисленні канонічного тексту, а й про еволюцію поглядів письменників на біблійний образ братовбивці. Традиційною є інтерпретація міфологеми Каїна як злочинця і зрадника, що простежується у творах середньовічних авторів, зокрема, у «Божественній комедії» Данте Аліг'єрі. Інакше трактувати старозавітну легенду наважився Дж. Байрон – у його містерії «Каїн» братовбивця постає бунтівником, який висуває протест проти Бога, несправедливості світу і навіть проти смертної природи людини. Таке тлумачення каїнівського сюжету продовжив Ш. Бодлер у поезії «Каїн і Авель», адже саме за Каїном і його нащадками він бачить щасливе майбутнє. Бунтівну натуру також має Каїн в однойменному романі Ж. Сармагу. Його герой викриває неправедність, заздрісність і жорстокість Господа до усіх людей, тому вступає з Ним у боротьбу заради повернення справедливості. Дж. Арчер, переосмислюючи біблійну оповідь у романі «Каїн і Авель», доводить, що навіть після десятиліть суперництва та ненависті настає переможний момент добра і любові. У «Концерті пам'яті янгола» Е. Шмітт доводить, що кожна людина може змінитися під впливом різних обставин, тому навіть Каїн та Авель можуть обмінятися ролями, цілковито змінивши свої життя. Тож світова література

багата на різноманітні трактування образу Каїна, що демонструють глибоке зацікавлення письменників цією біблійною легендою.

2.2 Міфологема Каїна в українській літературі

Біблійні сюжети та образи неодноразово ставали предметом зацікавлення українських письменників, які жили у різні культурно-історичні епохи. Вони знайомилися з оповідями Книги Буття, переосмислювали і трактували їх по-своєму. Завдяки цьому можна стверджувати, що українська література справді має давню традицію використання біблійного матеріалу та його авторського інтерпретування. Тему взаємозв'язків Біблії та українського письменництва досліджували різні науковці, зокрема, В. Сулима, В. Антофійчук, І. Григоренко, В. Захарчук, Л. Чередник, В. Зварич та ін. Влучним, на мою думку, є зауваження В. Антофійчука, який зазначає, що тільки з ХХ століття «національне письменство звернулося до прозових жанрів, в яких своєїрідної трансформації зазнав біблійний сюжетно-образний матеріал» [4, с. 20]. Безперечно, саме ХХ століття в історії української літератури є багатим на тексти, у яких письменники розмірковують над біблійними істинами, а також звертаються до вічних образів Книги Буття. Не минули українські автори й каїнівського сюжету, тож у їхньому доробку знаходимо своєїрідні трактування міфологеми Каїна, які потребують детальнішого розгляду.

За ствердженням В. Захарчук, українські літератори переосмислювали образ Каїна «під впливом історичних обставин та факторів національного та індивідуально-психологічного характеру» [30, с. 206]. Також значний вплив на нове прочитання відомого біблійного сюжету в українській літературі мала доба, у яку довелося жити письменнику, філософія того часу та світоглядні орієнтири кожного автора.

В українській літературі кінця ХІХ – ХХ століть помітною є свобода трактування міфологеми Каїна. На думку С. Вардеванян, у цей період письменники зосереджують свою увагу не на онтологічному плані, а на

відображенні внутрішнього світу людини, а також її духовного і матеріального начал [16, с. 44]. Упродовж цього періоду українські письменники створили такі варіанти каїнівського сюжету: О. Стороженко написав повість «Марко Проклятий», І. Франко філософську поему «Смерть Каїна», С. Яричевський поезію в прозі «Каїн», О. Кобилянська повість «Земля», Ю. Шкрумеляк «Авелеву жертву», Н. Кибальчич поему «Каїн», О. Олесь драматичний етюд «Каїн. Хам», М. Хвильовий новелу «Мати», В. Тарноградський баладу «Мов Каїн в зеленій діброві», М. Черняхівський повість «Під чорною короговою», Л. Старицька-Черняхівська драму «Гетьман Дорошенко», О. Слісаренко роман «Чорний ангел», В. Сосюра драматичну поему «Каїн», Ю. Яновський новелу «Подвійне коло», І. Багряний роман «Сад Гетсиманський», В. Барка роман «Жовтий князь», Б. Рубчак «Каїнові», І. Огієнко містерію «Каїн і Авель», В. Земляк роман «Лебедина згряя», О. Забужко повість «Казка про калинову сопілку» та ін. Аби краще зрозуміти розмаїття інтерпретаційних моделей образу Каїна в українській літературі, варто зупинитися на ідейно-тематичних особливостях деяких із згаданих творів.

Назва повісті О. Кобилянської «Земля» дає вказівку на те, що стало причиною скоєння братовбивства у творі. У контексті цієї повісті можна вести мову про культ землі, що існував з давніх часів, оскільки саме земля відігравала важливу роль у житті людства. Українські селяни теж перебували під владою цієї родючої стихії, тому що для них важливим був успіх хліборобського циклу. Михайло, старший син подружжя Федорчуків, жив у справжній гармонії зі світом. Він не тільки прагнув здобути матеріальну вигоду від землі у вигляді гарного та щедрого врожаю, а й ставився до неї з любов'ю. Чоловік розумів, що земля – це життєдайна стихія, яку варто берегти і про яку потрібно дбати. У його ставленні до землі простежуємо справжню духовність. Михайло знає, що земля є справжньою святиною, яка завжди віддячує тому, хто за нею доглядає.

Зовсім інакше у повісті зображено його молодшого брата – Саву. Для парубка земля втрачає первинну святість, тому він пориває зв'язок не лише з нею, а й витісняє з душі всі духовні орієнтири й моральні цінності. Саме в

образі Сави простежуємо характерні риси біблійного Каїна. Таким чином опозиція братів Федорчуків чітко вказує на старозавітну легенду про Каїна та Авеля. Братовбивство у творі О. Кобилянської, як і у Біблії, виникає на ґрунті заздрощів. Однак цікавими є роздуми В. Пахаренка, який переконаний, що причиною злочину є зречення влади землі [1, с. 430] Савою. Молодший брат ступив на хибну стежку через гріховні стосунки з дівчиною Рахірою, яка стала змієм-спокусником для нього і вплинула на остаточний вибір Сави між добром та злом.

О. Кобилянська переосмислює відомий біблійний сюжет і накладає його на соціальні реалії життя українського селянства. Завдяки цьому письменниці вдається сформувані український міф, «який би конститував цілісність нації, культури, індивідуума в новій, модерній епосі ХХ віку» [21, с. 58]. Убивство Михайла Савою також вказує на руйнацію патріархального суспільного ладу, втіленням якого був старший брат. Тобто у повісті «Земля» авторка поєднує каїнівський сюжет і соціокультурний міф, який витворює сама.

До образу братовбивці звертається у своєму романі «Сад Гетсиманський» письменник І. Багрянний. Оскільки події твору відбуваються у сталінську добу, автор використовує доволі традиційне трактування сюжету біблійної оповіді, зображуючи Каїна вбивцею та зрадником. На початку твору автор розповідає легенду про Каїна, що бентежить душу Андрія Чумака, головного героя роману, таємничістю жахливої братерської зради. Хлопець не розуміє вчинку Каїна, тому ставить перед собою питання: «Навіщо?! Навіщо ж брат підняв брата на вила?!» [8, с. 17]. Так у старозавітну легенду про братовбивство І. Багрянний закладає мотив зради і зосереджує основну увагу саме на ньому.

Андрій розмірковує над причинами зради Каїна і водночас згадує про своїх братів. Він вважає, що вони не здатні на подібний вчинок, тому що кожен з них відрізняється від Каїна-братовбивці. Брати разом з Андрієм «належать до одного роду Чумаченків, у якому не може бути зрадництва» [14, с. 49]. Мотив зради у «Саді Гетсиманському» реалізується не лише в образах Каїна та Авеля, а й в образі Юди, який домінує у творі.

Дослідник І. Григоренко влучно зазначає, що на початку ХХ століття – у роки революції та громадянської війни – актуальності у творчому доробку українських авторів набуває саме мотив братовбивства, водночас «одним з найбільш використовуваних літературних образів з цього часу стає образ матері страдниці, яка віддає людям на наругу своє дитя» [19, с. 204]. Яскравим прикладом цієї тези слугує новела «Мати» М. Хвильовий. У ній письменник вибудовує сюжет навколо конфлікту між двома братами – Остапом та Андрієм, життя яких докорінно змінила громадянська війна. Юнаки потрапляють у ворожі табори, тому змушені боротися один проти одного. Завершується твір трагічним убивством матері, яке насправді було зумовлене мотивом братовбивства. Серця Андрія та Остапа переповнилися взаємною ненавистю, тому брати були готові вбивати найрідніших людей, незважаючи на свій кровний зв'язок. Безсумнівно, Андрій не прагнув позбавляти життя власну матір, однак він таки став на стежку братовбивства, тому навіть одним помислом про бажання вбити брата зрадив рідну кров. Андрій та Остап руйнують свою родину, адже сутність таких понять як добро і зло зазнали кардинальної зміни у їхній свідомості. Єдина людина, яка пов'язувала їх – мати, покидає цей світ, тому ворожнеча між братами може лише посилитися після цього. М. Гірняк дотримується переконання, що ці брати зробили зі своєї ідеології справжнього Месію, тому повстануть один проти одного, як біблійні Каїн та Авель [17, с. 155]. У трагічних реаліях життя Остапа й Андрія це протистояння стало для них неминучим.

Подібним чином сюжет біблійної легенди інтерпретовано Ю. Яновським у новелі «Подвійне коло» з роману «Вершники». Автор замислюється над тим, чи можна виправдати братовбивство високими ідеями, за які стоять рідні люди. У цьому творі громадянська війна роз'єднує п'ятьох братів з різними політичними поглядами. Новела акцентує увагу на тому, як війна руйнує родини, зводить у бою рідних братів, а також викорінює з їхніх душ любов, доброту та повагу до своєї сім'ї. Письменник трансформує каїнівський сюжет, взявши за основу реальні історичні події 1919 року. Хтось з братів Половців

заснав більшого впливу різних ідеологій, хтось – меншого. Та все ж, як слушно зазначає В. Панченко, у цьому творі інтереси родини стикаються із силою класових інтересів [1, с. 474]. Тобто моральні загальнолюдські цінності заміщуються класовими, через що розпадається рід Половців та відбуваються жахливі братовбивства.

Інтерпретаційна модель Каїна як братовбивці присутня і у повісті «Під чорною короговою» М. Чернявського. На перший погляд у повісті, важливою темою якої є невдале кохання Харитона Підгаєвського, не мало б бути згадок про біблійну легенду. Та все змінює початок Першої світової війни. Свої роздуми з цього приводу висловлює Борис Семиградський, який спочатку зазначає, що Каїн – це чоловік, що «пролив уперше кров людини й за це проклято ім'я його на віки» [70, с. 24]. Далі ж він говорить про те, що Каїн позбавив життя одного свого брата, натомість війна проллє «кров мільйонів братів. Сонце заходитиме в червоному тумані. То паруватиме людська кров. І за чого?..» [70, с. 24]. Тобто, на думку чоловіка, злочинна дія Каїна є мізерною у порівнянні з діями тих, хто розв'язав кровопролитну війну, і тих, хто вирішив взяти у ній участь, як це зробила Росія, чим також прирекла українців, розділених між двома імперіями, на братовбивство.

В історичному романі «Чорний ангел» О. Слісаренка йде мова не про факт братовбивства, а про намір його вчинити. Брати Гайдученки обрали кардинально різні життєві шляхи, що посіяло розбрат у їхніх стосунках. Старший брат Петро боровся за незалежну Україну, натомість молодший Артем створював комуну і захоплювався ідеями комунізму. Якщо Артем заглибився у свої плани, що полягали у створенні важливого винаходу, і не зважав на втрачений зв'язок з братом, то старший Гайдученко вів своє протистояння і для досягнення власної мети потребував напрацювань Артема. Це була заочна боротьба Гайдученків за особисті ідеали, але старший брат прагнув більшого. Не зумівши заволодіти винаходом брата, Петро виявив готовність убити його. Артем таки помирає, однак не від рук найближчої людини, а від власних – він скоює самогубство: «Спереду ватаги суворий, як

Каїн, їхав Петро Гайдученко і в безсилій злобі тиснув острогами боки коневі. Він не може послати на тортури зрадника України, він не може висмикати у нього нігті і здерти шкуру живцем... Він уже нічого не може йому заподіяти!...»[54, с. 541]. Алюзія на біблійну легенду, використана автором у тексті, підкреслює, як зазначає Л. Скорина, традиційну тезу для української літератури 1920-х рр. про небезпечність ідейного фанатизму, адже він здатний зруйнувати родину, рід та особистість, перетворивши останню не просто на фанатика, а на сліпе знаряддя терору [51, с. 45].

В. Земляк у своєму романі «Лебедина згряя» осмислює каїнівський сюжет на різних рівнях. Слушно зауважує О. Ткаченко, що у цьому тексті «наявні три інтерпретаційні моделі каїнства – розбрат за землю, класове (соціальне) братовбивство, Каїн як місячна людина» [62, с. 25]. Міфологеми Каїна та Авеля прочитуються в образах братів Соколюків – Данька і Лук'яна. Тему класового каїнства автор розглядає крізь призму взаємин українців з комуністичною владою, адже В. Земляк демонструє, що саме комуністи принесли зло на українські землі, спровокувавши появу явища братовбивства. Модель Каїна як місячної людини стосується іншого персонажа твору – Кіндрата Бубели, через якого сталося вбивство поета Володі Яворського. Бубела отримав своє покарання, замерзнувши вночі у степу, єдиним свідком цього був місяць, на якому «брат підняв на вила брата за землю» [31, с. 187]. Цікаво, що Каїном у романі названо лише підступного і загребушого Петра Джуру, власника єдиного трактора у Вавилоні: «Все кортіло шепнути Рубану: «Антоне, не вірте Джури, тому Каїнові вавилонському, який зрадить вас на рівному місці, якщо з теї зради дотечеться йому бодай на срібник вигоди» [31, с. 213]. Однак, враховуючи згадані інтерпретації міфологеми біблійного братовбивці, розуміємо, що «вавилонськими Каїнами» є й інші герої «Лебединої зграї», тому каїнство у цьому романі допомагає розкрити причини трагедій українського народу.

Концепт каїнства присутній також в художній рецепції Голодомору 1932–1933 років. Прикладом може слугувати «Жовтий князь» В. Барки, адже алюзії

на каїнівський сюжет, які реципієнт прочитує ще на перших сторінках повісті, виявились цілком доречними. Річ у тому, що Мирон Катранник, почувши постанову партлінії про обов'язкову і водночас примусову хлібоздачу, гірко міркував про те, як далі жити його родині. Тоді ж чоловік зупинив свій сумний погляд на пошрамованому місяцю і зрозумів, що оповідь про Каїна та Авеля тепер розгортається просто перед його очима: «Брат брата на вилах держить; під груди вдарив і підняв, поки – смерть; поставлено малюнок, як нагадку, проти каїнства, що діється, і погіршало, бо з родинами гублять» [10, с. 11]. У цій повісті знак Каїна на місяці мав би бути засторогою, однак став пророцтвом того, як комуністична влада поставилась до селян, жорстоко прирікши їх на голодну смерть.

Як великого злочинця Каїна потрактовано у драмі «Гетьман Дорошенко» Л. Старицької-Черняхівської. Паралельно з цим образом авторка згадує інших біблійних героїв, ставлячи їх в один ряд. Каїн, Ірод та Юда увиразнюють у цьому творі концепт зрадника і злочинця. Спочатку ці риси втілював у собі гетьман Брюховецький, оскільки провадив промосковську політику. Повною протилежністю йому видається гетьман Дорошенко – головний герой драми. Намагаючись об'єднати Гетьманщину, він приймає протекторат турецького султана, але цей вчинок не виправдав себе. На Дорошенка сипались прокляття українського народу, і тоді він визнав свої помилки, гірко усвідомивши, що Каїн та Ірод тепер він сам: «Як Каїн / Вбив Авеля, братерська кров знялась, / Стовпом знялась і попливла до неба, / Гаряча, грізна, темна і страшна. / [...] Я Каїн, / Нема мені тут місця. Чуєш, скрізь / Шепоче все: запродав Україну, / Запродав бусурманові» [58, с. 167].

Не оминула авторка подібного біблійного інтексту у своєму драматичному етюді «Останній сніп». За сюжетом запорожець Андрій Нещадима, головний персонаж твору, дізнається, що його єдиний син Семен – зрадник, який таємними шляхами провів вороже російське військо на Січ. Ця новина завдає йому нестерпного болю, тому батько не стримує емоцій і запитує сина: «Ти вирвав серце з грудей / України і кинув його псам, / Ненатлим

псам! Ти, ти, моя надія, / Остатня віра!.. Каїн, скільки взяв? / За що продав ти неньку рідну?!» [58, с. 406]. Поряд із згадкою про Каїна чітко прочитуємо вказівку на Юду, який зрадив Христа за тридцять срібняків. Завдяки цьому Л. Старицька-Черняхівська підкреслює свою інтерпретацію міфологеми Каїна як великого злочинця та зрадника.

Автори вищезгаданих творів вводять у текст героїв, які стають уособленням образу Каїна, натомість у філософській містерії І. Огієнка «Каїн і Авель» зустрічаємо переосмислення конкретних біблійних образів. Змальовуючи тему братовбивства, письменник дотримується канонічного сюжету, але інакше зображує персонажів цієї біблійної легенди. П. Шулик стверджує, що формально-змістові ознаки цієї містерії вказують на те, що вона є продовженням канонічного тексту [74, с. 200].

Каїн І. Огієнка не видається цілком негативним персонажем. Звичайно, потрапивши під вплив Диявола, він стає гріховною істотою. А втім, Каїн намагався знайти істину, аби зробити свій вибір між добром та злом, Богом і Дияволом. У той час як Авель духовно наближується до Всевишнього, Каїн навпаки втрачає віру. Коли молодший брат відчуває вдячність, відданість та любов до Господа, душу старшого брата охоплює незадоволення Богом. Під час сцени братовбивства І. Огієнко намагається перекласти частину провини на Диявола, який підбурював Каїна, через що старший брат не контролює себе і все ж таки скоює жахливий злочин.

Цікаво, що автор не забуває про батьків Каїна та Авеля – Адама і Єву. Через свої погляди вони утворюють бінарну опозицію у містерії. Це чітко відображено у різному ставленні до гріха, який став причиною їхнього вигнання з Раю. Адам не звинувачує Бога, натомість він хоче знайти це райське місце уже на Землі, тобто у своєму ставленні до Всевишнього батько схожий на Авеля. Єва ж не може ні пробачити, ні забути Божого покарання. Можливо, її незгода із Господом вплинула і на Каїна, який почав звинувачувати Бога у жорстокості.

Доречно також згадати, що сучасні українські письменники продовжуються використовувати біблійний матеріал та інтерпретувати його, створюючи власні твори. Наприклад, сімейна сага у новелах «Майже ніколи не навпаки» М. Матіос розкриває родинну трагедію Чев'юків, однією з причин якої стала зрада і, як наслідок, братовбивство. Бінарну опозицію Каїн – Авель у цьому романі вбачаємо в образах середнього сина Чев'юків Андрія та молодшого Дмитрика. Чому помирає юний Дмитрик ми дізнаємося у другій новелі роману «Будьте здорові, тату». Виною цьому стала заздрість Андрія, який, розкривши таємницю кохання брата і заміжньої сусідки Петруні, без жодних вагань розповідає про неї Івану – чоловікові дівчини. На цьому старший брат не зупиняється і зраджує Дмитрика враз, адже допомагає Іванові здійснити самосуд над братом та дозволяє йому катувати рідну людину. Тож мотив Каїна функціонує у романі М. Матіос для оприявлення зради Андрія, чоловік став співучасником тортур над братом і зрештою через його вчинки Дмитрик помирає. Варто зазначити, що образ Андрія, який і є втіленням Каїна, авторка прописує не до кінця. Про це говорить І. Хижняк, підкреслюючи, що «образ Андрія-Каїна сприймається письменницею іконографічно, без індивідуально-авторського ставлення до біблійного образу, здебільшого у руслі фольклорної традиції – негативно» [68, с. 80].

На звертання до міфологеми Каїна переконливо вказує назва роману «Схизматик. Діти Каїна» Т. Пахомової. Твір знайомить нас із життям родини українців Дідичів у польському селі Воля-Розвинницька. Авторка обрала непростий період для осмислення у тексті – роки Другої світової війни. Це складний час, коли доволі мирні стосунки українців із сусідами поляками змінюються на ненависть. Водночас усі вони потерпали від жорстокості німецьких солдатів. Пояснити несправедливість цього світу намагався дід Кубран: він розповів юним хлопцям легенду про Каїна та Авеля, переконаний, що зараз саме Каїн править світом. Діти прагнули зрозуміти слова діда, тому він продовжив: «Насправді все на світі має знак Каїна. [...] Знак зла. Воно невмируще. Живе в людях і між людьми. Сіє розбрат, множить заздрість.

Штовхає до ненависті й убивства. [...] Каїн безсмертний. Ходив і ходить по світу. Одружується з жінками, вони народжують йому дітей. Так уже тисячі років. Усі ми – його нащадки...» [47, с. 106]. На мою думку, «Схизматик. Діти Каїна» – це книжка про одвічну боротьбу добра та зла, що триває в душі кожної людини. Незважаючи на спроби зла, підживленого людським страхом, змусити забути про знак Каїна, що є у тілі усіх людей, ми повинні обрати, чого прагнемо насправді – повторити життєвий шлях Каїна чи жити, дотримуючись принципів добра, любові та моралі. Адже служіння добру не дорівнює мовчазному спостереганню за вчинками зла, на цьому наголошує і дід Кубран. Він повчає молодше покоління, що зло боїться лише сили: «Якби Авель захищався, то жив би сьогодні! Тому добро має бути з мечем» [47, с. 107]. Міфологема Каїна слугує у романі Т. Пахомової поясненням світобудови, у якій добро веде постійну боротьбу із злом, а розповідь про каїнівську печать доводить, що хоч кожен з нас є нащадком біблійного братовбивці, ми маємо право на вибір власної життєвої дороги.

Дослідивши інтерпретацію міфологеми Каїна в українській літературі, я можу погодитися з міркуваннями С. Вардеванян про те, що варіанти каїнівського сюжету, які створюють українські письменники, «підтверджують його змістову ефективність і демонструють невичерпні ідейно-семантичні можливості для відображення актуальних проблем сучасності» [16, с. 44].

Доробок українських митців багатий на цікаві твори, де вони переосмислюють та інтерпретують старозавітну легенду про братовбивця Каїна. До того ж кожен автор застосовує різні підходи, трансформуючи канонічний сюжет. Наприклад, це може бути пряме звернення до персонажів Біблії («Каїн і Авель» І. Огієнка), роздуми над мотивом братовбивства у часи громадянської війни («Мати» М. Хвильового, «Подвійне коло» Ю. Яновського), зміщення акцентів на зраду Каїна, а не на його біблійний злочин («Сад Гетсиманський» І. Багряного, «Майже ніколи не навпаки» М. Матіос, «Останній сніп» Л. Старицької-Черняхівської), осмислення біблійної оповіді на власне українському ґрунті («Земля» О. Кобилянської), розгляд моделі Каїна як

великого злочинця («Під чорною короґвою» М. Чернявського, «Чорний ангел» О. Слісаренка, «Гетьман Дорошенко» Л. Старицької-Черняхівської), використання декількох моделей каїнства («Лебедина зґрая» В. Земляка), застосування міфологеми Каїна для пояснення принципів будови світу («Схизматик. Діти Каїна» Т. Пахомової), а місячного знаку Каїна як пророцтва («Жовтий князь» В. Барки).

Отже, біблійна версія образу Каїна не є цілком однозначною, тому кожна людина по-своєму осмислює істини, що закладені в ній. Тож поки науковці й дослідники міркують над причинами злочину братовбивці, українські письменники беруться до власних інтерпретацій як старозавітної легенди, так і міфологеми Каїна. ХХ століття подарувало нам велику кількість творів, в яких трактується мотив Каїна, однак і сучасні українські автори звертаються до цієї оповіді Книги Буття, завдяки чому наша література продовжує поповнюватися новими текстами, які переосмислюють образ братовбивці. Такі твори українських митців відкривають читачам нові грані каїнівського сюжету, а також спонукають реципієнтів до власних роздумів.

Висновки до розділу 2

Другий розділ присвячено особливостям зображення мотиву Каїна у літературі. Сюжет біблійної оповіді про Каїна та Авеля дуже універсальний, адже розповідає про віковічну боротьбу добра та зла у душі людини, тому впродовж століть його осмислювали різні письменники. У цьому розділі розглянуто рецепції міфологеми Каїна, засвідчені у світовому письменстві. Основою дослідження обрано «Божественну комедію» Данте Аліґ'єрі, який тлумачить образ братовбивці згідно з біблійною версією, містерію «Каїн» Дж. Байрона, поезію «Каїн і Авель» Ш. Бодлера та роман «Каїн» Ж. Сарамату, у яких братовбивця стає бунтарем і богоборцем, чиєю метою є повернення справедливості. Також осмислено інтерпретаційну модель каїнівського сюжету у романі «Каїн і Авель» Дж. Арчера, де роки суперництва головних героїв завершуються перемогою любові їхніх дітей, та в оповіданні «Концерті пам'яті

янгола» Е. Шмітта, у якому автор демонструє, що через трагічні обставини Каїн та Авель можуть зазнати внутрішніх змін, що призведуть до обміну ролями між ними.

Досліджено різноманітні трактування образу Каїна у творчості українських письменників. Визначено підходи, застосовані авторами для інтерпретації біблійної оповіді. Серед них:

- пряме звертання І. Огієнка до персонажів Біблії у містерії «Каїн і Авель»;
- осмислення мотиву братовбивства у період громадянської війни М. Хвильовим у новелі «Мати» та Ю. Яновським у новелі «Подвійне коло»;
- акцентування уваги на зраді Каїна, а не на конкретному скоєнні братовбивства у романі «Сад Гетсиманський» І. Багряного, «Майже ніколи не навпаки» М. Матіос і драматичному етюді «Останній сніп» Л. Старицької-Черняхівської;
- розгляд біблійної оповіді на власне українському ґрунті у повісті «Земля» О. Кобилянської;
- створення моделі Каїна як великого злочинця у повісті «Під чорною корогвою» М. Чернявського, романі «Чорний ангел» О. Слісаренка і драмі «Гетьман Дорошенко» Л. Старицької-Черняхівської;
- застосування кількох моделей каїнства у «Лебедина зграї» В. Земляка;
- використання каїнівської міфологеми для пояснення принципів світобудови у романі «Схизматик. Діти Каїна» Т. Пахомової, а місячного знаку Каїна як пророцтва у «Жовтому князі» В. Барки.

Доведено, що старозавітна легенда про Каїна та Авеля викликає інтерес письменників, на що вказують їхні твори, у яких продемонстровано глибоке переосмислення біблійної оповіді та розмаїття трактувань образу Каїна.

РОЗДІЛ 3

ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКА ТРАНСФОРМАЦІЯ КАЇНІВСЬКОГО СЮЖЕТУ У ТВОРЧОСТІ І. ФРАНКА, В. СОСЮРИ ТА О. ЗАБУЖКО

3.1 Авторське переосмислення образу Каїна у поемі «Смерть Каїна» І. Франка

І. Франко – це письменник, без якого неможливо уявити українську літературу, адже він посідає чільне місце в нашому національному каноні. Його постать є значущою для процесу модернізації літератури і тодішнього українського суспільства, а творчий доробок І. Франка є цінною спадщиною нашої культури.

У своїх творах письменник неодноразово звертався до Біблії. Завдяки цьому, як зауважує С. Капран, йому вдалося глибоко осягнути специфіку Святого Письма як ученому, а також за допомогою біблійних сюжетів та образів, які він використовував у художніх текстах, виразити свої світоглядні засади та суспільно-політичні орієнтири [32, с. 73].

Не дивно, що увагу І. Франка привертає тема Каїна та Авеля – один з наскрізних сюжетів культури з давніх часів і до сучасності. Письменник був знайомий із старозавітними творами ще з юнацьких років, з плином часу його інтерес до біблійних образів тільки посилювався. Тому поема «Смерть Каїна», написана І. Франком у 1888 році, є однією із багатьох творів у доробку автора, де використані мотиви Книги Книг.

Поява цієї поеми пов'язана з містерією Дж. Байрона «Каїн», яку І. Франко перекладав українською мовою у 1879 році. «Смерть Каїна» вважається певним продовженням твору англійського письменника, хоча погляд І. Франка на біблійний образ Каїна виявився глибшим, в чому переконує А. Скоць, зазначаючи, що Франків Каїн зумів зрозуміти те, чого так і не збагнув інтелект героя Байрона [52, с. 304].

І. Франко у листі до М. Драгоманова від 20 березня 1889 року подає важливі відомості, пов'язані із створенням поеми «Смерть Каїна». У ньому митець пише, що думав про свого Каїна відтоді, як перекладав містерію Байрона, і, осиливши згодом цю біблійну оповідь, додав до неї частину легенди про Фауста [65, с. 203]. Ці слова письменника чітко вказують на уподібнення Франкового Каїна до Фауста.

Але Фауст – це не єдина відома постать, до якої наближений головний герой поеми І. Франка. Завдяки християнській любові Каїн прозирає та перероджується, аби потім нести її усім людям, тому складається враження, що він фактично ототожнюється з Христом. Так І. Франко немовби виправдовує Каїнів злочин, хоча саме вчинок братовбивці відкриває цілий ряд інших злочинів, які роблять люди. На думку дослідниці Т. Гундорової, завдяки уподібненню Каїна до Фауста і Христа письменник «з'єднав основні культурні парадигми європейської новочасної свідомости, зокрема індивідуалістичну, морально-релігійну та суспільну» [22, с. 80].

Окрім власне біблійної оповіді, Байронового «Каїна» та легенди про Фауста, варто згадати ще одне джерело написання поеми І. Франка. Зокрема, письменник використав апокриф про сліпого Лемеха, який вбив Каїна. Цей релігійний твір І. Франко видрукував у власному виданні «Апокрифи і легенди з українських рукописів». Образ Лемеха справді відіграє важливу роль для розуміння авторського задуму твору, у чому ми зможемо пересвідчитись, осмисливши Франкову «Смерть Каїна».

Особливістю цієї поеми є те, що на перший план І. Франко виводить не мотив братовбивства, а життя Каїна після свого злочину, тобто головним стає мотив покарання, безсмертя та вічних мук. Так автору вдається вийти за межі біблійної легенди, ускладнити інтерпретацію образу Каїна і зануритися у внутрішній стан головного героя. Франковий Каїн не потерпає від осуду з боку письменника, а навпаки отримує реабілітацію перед читачем. На прикладі Каїна, який долає непростий шлях змін, І. Франко порушує філософські питання сутності буття людини.

Композиційно поема І. Франка складається з двох паралельних ліній розвитку дії. Одна з них – це самотнє блукання Каїна пустелею, а друга – внутрішні монологи і роздуми героя, які є важливими для розуміння авторського переосмислення старозавітного образу братовбивці.

У поемі «Смерть Каїна» спостерігаємо еволюцію головного героя. На початку твору Каїн уже блукає світом після скоєння злочину братовбивства:

«Його гонило щось із краю в край.
І був весь світ ненависний йому,
Ненависна земля, і море, й ранній
Пожар небес, і тихозора ніч» [67, с. 27].

Серце Каїна наповнилось ненавистю і до раю, що, на його погляд, став джерелом горя та гніздом загубленого щастя. Винуватцем у всіх бідах Каїн вбачає Господа, тому з уст братовбивці виринають, як він вважає, заслужені прокляття на адресу Бога:

«Проклятий будь і ти, і хвиля та,
Коли тебе насаджено, коли
Мій батько перший раз тебе побачив!
В ім'я всіх мук людських, усеї туги,
Усіх безцільних змагань будь проклятий!» [67, с. 32].

Я переконана, що ненависть та ворожість Каїна – це захисна реакція проти болю, якого зазнала його душа. Чоловік залишився абсолютно самотнім і слабким, тому його огорнув сум, він відчував себе абсолютно нещасним. У цьому стані негативні емоції брали верх над раціональними думками, тому Каїном почала керувати злість, яку він і виплеснув на Всевишнього, єдиного, хто міг допомогти і зарадити лихові. Попри свій важкий душевний стан, у Каїна з'явилася перша ціль – іти на захід. Ця мета нарешті надає йому сил, а у серці чоловіка зароджується надія на те, що новий шлях таки приведе його до чогось значущого:

«Від смерті брата стільки, стільки літ
Блукав він без мети, ганявсь, мов звір

Сполоханий, щоб сам перед собою
Сховатись, – аж ось перший раз мета
Йому заблисла!» [67, с. 35].

Дорога Каїна була складною: у чоловіка виникали проблеми з їжею, відсутністю чистої води, часто заважали погодні умови, але здавалося, що його справді хтось чи щось оберігає від смерті. Він продовжував рухатися, незважаючи на постійні зміни свого настрою. Ненависть до Господа то знову прокидалась в ньому, то змінювалась розумінням власного безсилля. Виникало і відчуття внутрішньої тривоги з приводу того, що він так і не досягне поставленої цілі, та це мотивувало Каїна ще більше. Зрештою мандрівка мала успіх, оскільки Каїну вдалося дістатися до райської стіни. Це був переломний момент для Франкового героя. Каїн вибухає монологом, що свідчить про зміни у його свідомості. Чоловік приймає свій гріх та навіть готовий нести його вічно, однак єдине, чого тепер прагне Каїн – це хоча б на мить побачити рай, тому він з усією щирістю просить Бога:

«Хоч оком скинути на се дідицтво,
Котре на віки вічні я утратив!
Лиш раз поглянути! Лиш миг потіхи!
А там нехай ідуть всі муки й кари,
Які судилися мені!» [67, с. 39].

Каїн був ладен на все, аби Всевишній зглянувся і виконав його прохання. Тобто поступових змін зазнає також ставлення чоловіка до Бога, зокрема, це проявляється у тому, що Каїнові прокляття стали проханнями, а ненависть до Господа – визнанням власної провини та розумінням, чому на його слова немає ніякої відповіді з небес. Каїн не впав у відчай і не зневірився, тож продовжив торувати свій шлях, знайшовши інший вихід із ситуації:

«Добре! Я просить не буду,
А сам візьму сю ласку. Ось гора,
Вершком своїм запевно таки вища,
Ніж ся стіна. Піду на той вершок

І відтам рай побачу, заспокою

Тоту жадобу, що в душі кипить!» [67, с. 41–42].

Долаючи нову дорогу, що виявилась для Каїна ще важчою, чоловік став схожим на «скелет нужденний, ранами покритий» [67, с. 44], однак перед його очима таки з'являється рай. Посеред раю височіли два дерева: перше – дерево знання, оточене тисячами людей, а друге – самотнє дерево життя. Вони ж стали джерелом розбрату й мук для людей, тому побачене гірко вразило Каїна. Чоловік дійшов висновку, що саме Бог розділив життя і знання, зробивши з них ворогів. Тоді ж Каїна дивує і тривожить одна річ: «Бо коли знання / Є враг життя, то пощо ж нам бажання / Знання?» [67, 51]. З цього приводу слухними є зауваги П. Білоуса: «Загадковість знання та ілюзорність життя – джерело двоїстості людських поривань» [11, с. 28]. Братовбивця поринає у глибокі розмисли, оскільки прагне зрозуміти, що варто обрати – знання чи життя, що принесе у цей світ добро, а що заподіє людству зло.

Зрештою Каїн вбачає істину в тому, що між життям і знанням взагалі не потрібно обирати, як і не варто ділити їх на категорії добра та зла:

«Значить – знання, то не бажання смерти,

Не враг життя! Воно веде к життю!

Вбезпечує життя! От в чім вся річ!» [67, с. 53].

Дерево життя, як вважав Каїн, хоч і не давало людям безсмертя, але наділяло їх дечим значно важливішим – почуттям любові, яке наскрізь проймає серця людей, даруючи їм сенс життя. Каїн збагнув: «Значить: чуття, великая любов – / Ось жерело життя!» [67, с. 55]. Усвідомлення цієї правди не заспокоїло Каїна, натомість його почав тривожити той факт, що розкрита ним істина невідома іншим. Адже люди продовжують жити без розуміння, що для пізнання суті власного життя кожен має зростити почуття любові, яке притаманне абсолютно всім, і знаходиться глибоко в серці. Тоді ж Каїн здобув не лише прозріння, що джерело і сенс людського життя потрібно шукати не в раю, а віднайти його всередині себе, але й повністю змінив своє ставлення до Господа. Свідченням цього є питання, яке Каїн ставить Богові:

«Невже ж ти тільки жартував, як батько
З дітьми жартує, в той час, як із раю
Нас виганяв, а сам у серце нам
Вложив той рай і дав нам на дорогу?» [67, с. 56].

Братовбивця вражений, що свята любов знайшла своє місце навіть у його «гнилим, побитим і закаменілим» [67, с. 56] серці. Хвилювання чоловіка, що люди, шукаючи щастя, спокою і раю, ідуть зовсім не тим шляхом, посилювались все більше. Тому Каїн вирішує вказати їм правильну дорогу, ставши справжнім провідником для людей, і показати кожному правду, до якої сам чоловік йшов так довго, важко, проте наполегливо. Ілюстрацією його наміру є такі щирі та важливі слова:

«Пригорну їх до серця і навчу
Любить себе взаємно, занехати
Роздорів, сварів, здирства і убийства.
Я, перший вбийця, викуплю свій гріх
Тим, що відверну всіх людей від убийства.
О люди, діти, внуки, сиротята!
Покиньте плакати по страті раю!
Я вам його несу! Несу ту мудрість,
Котра допоможе вам його здобути,
У власних серцях рай новий створити!» [67, с. 58].

Однак благородна місія Каїна стає безуспішною. Він так і не встигає поділитися своїм прозінням з людьми, тому що сам помирає від стріли сліпого діда Лемеха. Повертаючись до біблійної оповіді, пам'ятаємо, що Каїн був наділений спеціальним знаком, який помістив на його чолі Бог. Каїнову печать було складно не помітити, тому справді символічно, що убиває чоловіка саме сліпий Лемех. Незрячість вбивці Каїна також можна розглядати як уособлення людського незнання. Через власну сліпоту люди не готові зрозуміти, що рай не треба ніде шукати, бо він знаходиться всередині кожного з них. У цьому і полягає суть Франкової поеми: люди не повинні дізнатися правди від Каїна,

адже кожен має пройти свій шлях, щоб віднайти бажаний рай, або ж навпаки так і не зрозуміти, у чому полягає джерело і сенс життя.

Ця неготовність людей пізнати істину чітко окреслена І. Франком, коли вони прагнуть вхопити хоч один плід дерева знання. Звичайно, дехто наважувався наблизитися до дерева життя і скуштувати його плід, однак натовп реагував на цей вчинок справжньою бійкою, намагаючись провчити сміливця, немов за найтяжчу провину. Люди не хотіли дізнатися хоча б щось про дерево життя, а ті, хто був готовий на цей крок, лише потерпали від негативної реакції інших.

А втім, смерть Франкового Каїна є кінцевою точкою його внутрішнього переродження. Можна простежити чотири етапи еволюції, які відбулися з братовбивцею:

I етап – самотній Каїн, він сповнений ненависті до Всевишнього, тому проклинає Господа;

II етап – у Каїна вперше з'являється мета після довгих і бездумних поневірянь. Чоловік звертається до Бога з проханням побачити втрачений рай, адже розуміє (і не заперечує!), що шлях до бажаного раю давно для нього закритий;

III етап – усвідомлення і прозріння Каїна, що джерелом життя і спасіння як особисто для нього, так і для інших, є любов. Цю істину він прагне донести усім людям, щоб полегшити їхній життєвий шлях;

IV етап – зазнавши смерті від людей, Каїн досягає свого внутрішнього раю. Через муки і страждання він проходить шлях переродження, знайшовши через власну смерть очищення своєї душі:

«А він лежав, немов дитя,
Вколисане до сну, простягши руки,
З лицем спокійним, ясним, на котрому,
Здавалось, і по смерті тліла ще
Несказана утіха і любов» [67, с. 65].

Варто додати, що на початку поеми вміщено розповідь про дружину Каїна та її загибель. Власне, це була друга смерть, яку бачив Каїн, і вона зовсім відрізнялась від того, як помер Авель:

«А тут вона явилась так невинна,
Та сумирна, та радісна! Лице,
Недавно ще поморщене грижею
І втомую, тепер мов просіяло,
Відмолодніло. Та сама любов,
Що за життя, й тепер на нім світилась, –
Та щезла туга і тривожні думи,
Немов все те, к чому душа її
Неслась і рвалась за життя – було
Осягнене тепер» [67, с. 30].

Кохана Каїна є його сумлінням, яке ще не встигло згаснути, а також джерелом любові чоловіка до людей, яка з часом зростає все більше [33, с. 198]. Жінка зазнає спокою після смерті, власне, як і сам Каїн. Загибель дружини була необхідною для Франкового героя, оскільки він мусив пройти свій непростий шлях наодинці, адже тільки так могли відбутися його внутрішні зміни. Тому Каїн упродовж тривалого часу був самотнім, відірваним від людей, і все заради того, аби подолати складну дорогу до пізнання важливої істини й духовно переродитися. Для нього смерть стає порятунком, хоча врятувати людей чоловікові так і не вдається. Важливими з цього приводу є слова дослідниці В. Захарчук про те, що Каїн прирікає увесь людський рід бути вбивцями, жити у муках совісті і нести на собі криваву позначку Каїна [29, с. 27]. Безперечно, Каїнова смерть не перериває процес заподіяння зла людьми, а навпаки лише породжує нові злочини, тому це вічний процес, що триватиме надалі. Такої думки дотримується і дід Лемех, Каїнів вбивця, який у повному розпачі викрикує: «Пропали ми, пропав увесь наш рід / На віки вічні! Каїн смерть прийняв / Із моїх рук!» [67, с. 63], а потім застерігає людей: «Та смерть / На нас прокляття боже навела / І пімсту на дітей і внуків ваших! / Тож плачте, діти!

Плачте над собою!» [67, с. 64]. Та все ж людський плач нічого не здатний змінити, адже люди взяли Каїнів гріх на себе. Тепер вони мусять продовжити шлях Каїна, аби самостійно здійснити пошук правди та спробувати пізнати головну істину свого життя.

Цікавими могли бути роздуми над іншим фіналом поеми. Що сталося б, якби Каїн не зазнав смерті, яка ймовірність того, що люди дослухалися б до слів чоловіка та повірили йому, адже Каїн точно не слугує хорошим прикладом для наслідування. Водночас, попри смерть Каїна, якою І. Франко завершує поему, важливим залишається нагадування про Каїнів вчинок, який вказує людству, що у нас завжди є вибір. Ми здатні самі творити життя, обираючи, яким воно буде – грішним чи праведним, а також сповідувати ті істини, які вважаємо правильними.

Я схиляюсь до думки, що Каїну судилося померти – це його фатум, доля і найвищий суд. Каїн – перший вбивця на землі, а вбивство є найбільшим гріхом, яке може вчинити людина. Убивця не здатний на повне розкаяння, результат його страшного гріха уже неможливо виправити. Показовою є відома притча про блудного сина, який щиро визнав свою провину, що полягала у марній розтраті всього майна, навернувся до Бога і був знову прийнятий батьком. Блудний син ще матиме змогу набути і нажити все те, що він втратив, тому Господь дає йому шанс змінити життя. Натомість повернути до життя мертвого Авеля Каїн не зможе, тож після скоєння братовбивства він був скоріше наближений до Диявола, ніж до Бога. Чоловік сам спаплюжив себе і прирік на вічні скитання з печаткою презирства та осуду. Тому не так важливо, спокутував Каїн свій гріх чи ні, але вища сила однаково його наздожене.

Розглядаючи поему «Смерть Каїна», можна також звернутися до одного з центральних понять Біблії – жертви. Якщо повернутися до канонічного тексту, то жертва Каїна та Авеля означала запрошення Бога на трапезу. Брати мали засвідчити, що підтримують союз з Господом, тож заради цього і здійснювали жертвоприношення. Натомість у поемі І. Франка це поняття набуває іншого значення. Франковий Каїн так і не доходить до власного щастя і мети, яку він

визначив для себе, – допомогти людям пізнати Божі істини. Герой приносить своє життя на кін власної ідеї, яка вела його цим шляхом. У контексті цього В. Сулима вважає, що Франкова розповідь про Каїна є історією про те, як не просто «людству вибиватися із темряви й духовної безпросвітності, як тяжко самотнім провидцям» [59, с. 241] донести істину до широкого загалу та «спрямувати народ на дорогу порятунку» [59, с. 242].

Варто зауважити, що тема жертви є однією з основних у Франковій творчості. Тому поема «Смерть Каїна» – не єдина, де головний персонаж помирає за крок від здійснення своєї заповітної мети. У цьому контексті я хочу згадати поему І. Франка «Мойсей». У ній головний герой не доходить до Землі Обітованої, він, як і Каїн, помирає на своєму шляху. Щось схоже можна простежити у його «Каменярах». Показовими є такі слова з цієї поезії: «І щастя всіх прийде по наших аж кістках» [66, с. 68]. Це означає, що І. Франка цікавить не момент того, як герой доходить до своїх цілей, а те, як він жертвує собою, своїм тілом і серцем задля власних ідеалів.

У зв'язку з вищесказаним виникає питання, чи не простежуються риси самого І. Франка у його ж Каїні. Річ у тому, що письменник належав до покоління «молодої України», яке готувало фундамент для будівлі нової культури. І. Франко сам говорив про нього, як про покоління жертви. Ті ж «Каменярі» (1887) можна назвати архетипом покоління, до якого зараховував себе І. Франко. У цьому вірші автор зображує гурт людей, запрограмований голосом згори, який самовіддано працює на благо інших. Цей мотив знову ж таки нагадує події у поемі «Мойсей» (1905), де пророк за покликом Господа веде народ довгим і нелегким шляхом до обіцяної землі. Я схиляюся до думки Т. Гундорової, яка у своїй праці «Франко не Каменяр. Франко і Каменяр» [22] переконує, що образи Каменяра і Мойсея, з якими довго асоціювався сам автор, є лише вдалими масками І. Франка. Тому я не буду стверджувати, що в образі Каїна втілено особистість письменника. Однак не слід заперечувати, що головний герой поеми «Смерть Каїна» є носієм філософських думок автора. Та ж істина, яку відкриває Каїн, що знання веде до життя, а сенсом самого життя є

любов, зрештою нагадує особистий висновок автора, а не його героя. Як на мене, поема «Смерть Каїна» є проміжним містком, який поєднує «Каменярів» і «Мойсея», адже ці твори якісно розвивають концепт жертви у творчому доробку І. Франка.

Отже, у поемі «Смерть Каїна» І. Франко розширює зміст старозавітної легенди, зображуючи життєвий шлях братовбивці після скоєного злочину. Авторське переосмислення образу Каїна полягає у перевтіленні Каїна-грішника у Каїна-праведника, якому вдалося пізнати істину людського життя. До того ж Франковий герой прагне поділитися здобутими знаннями з іншими людьми. Попри це через тяжкість свого злочину Каїнові судилося зазнати смерті, ставши важливим нагадуванням для людства, що вибір між праведним й гріховним життям завжди у наших руках. На мою думку, трансформація біблійного образу, яка прочитується у поемі «Смерть Каїна» І. Франка, є цікавою для кожного реципієнта, адже дає простір для власного осмислення філософських сенсів, які заклав у цей твір автор.

3.2 Інтерпретація образу Каїна у поемі В. Сосюри «Каїн»

В. Сосюра – це український письменник, творча спадщина якого багата на поетичні збірки, десятки поем та романи. Різні аспекти творчості цього автора досліджували Є. Маланюк, М. Зеров, Ю. Лавріненко, І. Кошелівець, В. Радзикович, В. Моренець, С. Гальченко, В. Поліщук, В. Яременко, Ю. Барабаш, М. Багрій та ін. Варто зауважити, що на письменницьку роботу В. Сосюри впливали важливі події історії України, учасником і свідком яких став сам митець. Це національно-визвольні змагання 1917–1920-х рр., Голодомор, Друга світова війна, а також непросте життя у реаліях Радянського Союзу, коли, не зважаючи на власні погляди, потрібно дотримуватися ідеологічних установок комуністичної партії. Попри всі труднощі, як переконає Л. Касян, В. Сосюри вдалося зберегти своє творче «Я», дотримавшись позицій особистісного ліризму [35, с. 74].

Про В. Сосюру зазвичай говорять як про знаного поета-лірика, однак у його творчому доробку є цикл релігійних поем, де автор переосмислює біблійні легенди та образи. Про своє знайомство з Біблією письменник розповідає в автобіографічному романі «Третя рота»: «Особливо мене захоплювала книга «Ветхий завіт», написана, як роман, про блукання єврейського народу в гарячих пустелях півдня, коли вони шукали землю Ханаанську» [57, с. 40]. У дитячі роки його захоплював героїзм Гедеона та братів Маккавеїв, він зачитувався історіями про Давида і Голіафа, Самсона та Ісуса Навіна, а вже у старшому віці з-під його пера з'являються поеми «Каїн» (1948), «Мойсей» (1948), «Христос» (1949) та «Ваал» (1949). М. Багрій вважає, що цей цикл релігійних поем свідчить про спробу письменника повернутися до метафізичних першооснов буття [6, с. 517]. Безперечно, деякі критики зверталися до аналізу цих релігійних поем (В. Краснікова, В. Гриценко, В. Костюченко), однак цілісно вони майже не досліджені в українському літературознавстві.

У контексті цього дослідження важливо звернути увагу саме на поему «Каїн» В. Сосюри, яка так і не була опублікована за життя письменника. Одразу потрібно зауважити, що між твором В. Сосюри і поемою «Смерть Каїна» І. Франка більш ніж пів століття різниці. Дослідниця В. Захарчук переконана, що В. Сосюра у поемі «Каїн» вдається до більш складної інтерпретації головного персонажа, ніж І. Франко у «Смерті Каїна» [29, с. 30]. Безумовно, відмінності в трактуванні образу Каїна пов'язані, зокрема, з часом написання обох поем. Митці жили не лише в різні епохи і на різних частинах України, їх ще й розділяв відмінний життєвий досвід, безліч важливих історичних подій, які вплинули на світогляд, особисті орієнтири та ідейно-естетичні погляди авторів.

На відміну від Франкового Каїна, історія якого є авторським продовженням біблійної оповіді, В. Сосюра вдається до цілковитих змін у сюжеті та ідеї канонічного тексту. Автор створює власну версію причин вигнання перших людей з раю, стосунків Каїна та Авеля, а також мотиву, через який старший брат скоює вбивство. У такий спосіб, як зауважує Т. Пінчук, В.

Сосюра витворює у власній свідомості міфопростір з новою проблематикою та цінностями [48, с. 317]. Отже, автор вводить у текст поеми не тільки Каїна, а також інші біблійні образи, завдяки чому картина братовбивства виглядає цілісною, оскільки читач отримує закономірне пояснення вчинку старшого брата.

На початку поеми «Каїн» В. Сосюра зображує гріховний зв'язок Єви з Демоном. Так жінка зраджує не лише Адаму, а й Господу, тому що Демон – це ангел, «який повстав на владу Бога / і впав, як зламаный герой, / із зоресяйного чертога» [56, с. 16]. Бог і Демон є уособленням вічного протистояння добра та зла, тому цікавим є те, що Всевишній, ставши свідком того, як Демон спокушає Єву, навіть не намагався припинити це і зрештою побороти зло: «А Бог все бачив... Та нічого / з небес не вдарило в траву, / де повз удав» [56, с. 17]. На мою думку, це свідчить про дихотомію «добро – зло», яка простежуються протягом всього тексту поеми. Прикладом слугують образи перших людей – Адама та Єви. Чоловіка Бог залишає за брамою раю, Єву ж Господь карає, виганяючи її. Тобто в інтерпретації В. Сосюри покарання за гріх несе тільки жінка, що підкреслює протиставлення Адама і Єви, а також «контраст двох сил: добра і зла, світла і мороку» [48, с. 317]. Однак Адам все ж таки не покидає Єву, чим виявляє свою добродушність і щирість почуттів до неї. Цікаво, що Адам не вирізнявся красою, через що Єва зневажливо ставилась до нього і звернула увагу на привабливого Демона, ставши його коханкою. Однак Адам перемиг зм'я, під подобою якого ховався Демон, тож як нагороду він отримав подобу коханця Єви. Це вплинуло на бажання жінки знову бути разом з Адамом, тому з її уст зривається зізнання в коханні до нього: «Ти мій навик. І що в тім Раю, / коли зі мною ти — мій Рай» [56, с. 21]. Та перш ніж відбулось возз'єднання чоловіка і дружини, Господь повідомив Єві важливе пророцтво:

«Раю ж зорі
ти вже не стрінеш на путі.
Ти вже запліднена Проклятим...
У безповітря ринув він...

І здійме руку брат на брата,
уб'є молодшого твій син!...» [56, с. 20].

Особливістю поеми В. Сосюри є те, що за його версією Каїн – син Демона, тобто він є продовженням зла, яке завжди існуватиме у світі. Це злісне немовля одразу ж кусає матір, за що й отримує своє ім'я:

«Й за те, що так кусає неньку,
його ми Каїном назвем.
Мабуть, не пити він, а їсти
щось дуже хоче. Їсти ж: «кай»
в едемній мові» [56, с. 24].

Згодом на світ з'являється Авель, який стає повною протилежністю старшого брата Каїна. Першим, що їх відрізняє, є любов, завдяки якій вони були народжені. Каїн є плодом пристрасті Єви і Демона, натомість Авель народжується від щирого і взаємного кохання Єви та Адама. Крім того, брати були інакшими як зовнішньо, так і внутрішньо, на чому В. Сосюра акцентує увагу реципієнтів:

«Сини зростали. Каїн – чорний,
як ніч глуха, кошлатий, злий
і непокірний, був незборний
у грі завжди. Стрункий такий
був Авель. Карими очима
дивився він на білий світ,
неначе крила за плечима,
щоб керувать увись політ,
тремтіли в нього... Був він тихий,
блукать і мріяти любив.

Покірний син і брат примірний» [56, с. 25–26].

Брати по-різному сприймали світ, у якому їм довелося жити. Тому не дивно, що Авель не розумів жорстокості Каїна до всього живого, проте старший брат навіть не намагався приховати своєї нелюбові до «всіх створінь

гнучких, красивих» [56, с. 26]. Здавалося б, у цих двох не може бути нічого спільного, окрім матері. Та все ж обидва брати закохались у прекрасну крилату дівчину Марію. На почуття Авеля Марія відповіла взаємністю, тож Каїн потерпів поразку, адже дівчина прогнала юнака, відчувши, що «В його душі якась тривога, / летить униз він, а не ввись...» [56, с. 28]. Однак щастю Марії та Авеля не судилося бути довгим: «Удар глухий, упали руки / (о плач, душе, сльозами муз!..), / і камінь, гострий, наче мука, / у череп Авелеві вгруз...» [56, с. 30]. Тобто причиною братовбивства для Сосюриноного Каїна стали ревності та нерозділене кохання. Хлопець усвідомлює, що накоїв, однак мотивує свій злочин не злістю, а навпаки – любов'ю:

«Я вбив його!.. Прости, о Боже,
мене за рук раптовий гнів!..
Та докір душу не тривожить –
бо я його з любові вбив» [56, с. 32].

Та я переконана, що вибір Марії, який пав на молодшого брата, став лише «пусковим гачком» для Каїнового вчинку, а не його основною причиною. Я згодна з дослідницею С. Вардеванян, яка пише, що Каїн, хоч і жив поряд з людьми, намагаючись дотримуватись божих законів, все ж відчував постійне приниження через непривабливу зовнішність, що і провокувало його ненависть до прекрасного та навіть до Марії, яка обрала Авеля, адже той був дуже вродливим [16, с. 47]. Усі перипетії життя Каїна вели його до неминучого злочину, пророкованого Всевишнім. Однак після братовбивства відбувається цікавий сюжетний поворот: на місці мерця Каїн бачить дитину, яка швидко росте і стає юнаком. Цей юнак є дитям Авеля та Марії. Появу сина дівчина пояснює так:

«Щоб не тривожив
ти душу й серця не терзав,
на батька вбитого похожий
для того він, о Каїн, став,
щоб знаком вічного докору

в очах у тебе він стояв» [56, с. 33].

Каїна не на жарт обурили ці слова Марії, тому він вирішив сміливо оповістити про початок власного протистояння:

«Від сьогодні
ми оголошуєм бої
на всіх планетах вам, о чисті,
в чийх очах думки нечисті!
Я – знак майбутньої доби [...].
Ми переможемо! Так треба.
Хто ми? Та ми – земний народ...
А потім підемо на небо
і Бога скинемо з висот» [56, с. 34–35].

Таке кредо і позиція Сосюриноного Каїна, як зауважує Т. Пінчук, свідчать «про спільність ідей автора з ідеями Ф. Ніцше про Надлюдину» [48, с. 318], яка прагне піднятися над іншими і стати абсолют. Оскільки, нехтуючи любов'ю до Бога, Каїн визнає свою приналежність до земних людей, він також обирає земне кохання: «Бо він земну, а не крилату / всім ніжним серцем полюбив» [56, с. 36]. Для своєї нової коханої він обирає ім'я Марія, а юнака, який залишився з Каїном, було названо Авелем. Я схиляюсь до думки, що так автор моделює ідентичний світ тому, в якому братовбивця жив раніше. Різниця між ними полягає в тому, що новий світ Каїна – земний, а не небесний, і Марія зрештою стає його дружиною. В. Захарчук переконана, що повернувши Каїнові втрачене – Марію і брата, Бог дає йому шанс змінитися [29, с. 34].

Аби краще розкрити зміни у свідомості й житті Каїна, В. Сосюра усуває з подальшого розвитку подій Адама і Єву, які стають жертвами лева. Також важливо згадати, що життя перших людей завершується в печері («Зустріло їх печери око, / огонь у ній давно погас...» [56, с. 39]), зі слів Каїна дізнаємося, що у них було велике кохання: «Вони любили. Так любити / ніхто із нас іще не вмів» [56, с. 40]. Натомість Каїн і Марія у цей же час лише здобувають власне щастя. З печери, яку вони обрали для життя, пливе тонкий дим, а самі закохані

немовби стають продовжувачами взаємного кохання Адама та Єви. Та все ж наступні сюжетні повороти складаються інакше, адже Каїн зрештою вступає у проголошену боротьбу проти Господа.

Кровна спорідненість Каїна з Демоном яскраво виявляється у прагненні чоловіка сповідувати цінності свого батька. Поклонятися йому Каїн змушує Авеля та Марію. Однак Авель не захоплюється Демоном і не хоче йому молитися, цей тотем дуже лякає юнака, адже:

«Його лице журбою віє,
не схоже до людських облич.
У нього чорні й гострі крила,
немов летить він з неба в тьму,
страшна в його польоті сила...» [56, с. 41].

Богонепокірність Каїна з часом все більше зростає. Кров Демона у його жилах дає про себе знати. Річ у тому, що його батько живе з ненавистю до Творця, він задрить його беззаперечній могутності та першості, адже Бог, на відміну від Демона, залишається у пошані серед людей. Я згодна із словами М. Крупач про те, що образ Каїна свідчить про «бунтарську природу його світосприйняття, вихідною позицією якого є заздрість» [38, с. 225]. Свідченням цього є зневага Каїна до Господа, прагнення розпочати з Ним боротьбу, щоб перемогти у ній:

«Не небо це, а дім розпусти.
Я більш не хочу Бога знать.

Не я, а мною він проклятий.
Я для людей Едем верну.
Немарно татко мій крилатий
оголосив йому війну» [56, с. 43].

Раптом Каїном опановують нові думки: «А може, Демон я?! Не знаю. / Бог не прогнав мене з землі» [56, с. 43]. Звісно, Каїн уподібнюється до Демона, тому що він цілком наближений до нього на генетичному рівні. Через це шлях

Каїна як людини-борця з Богом був передбачений ще до його народження. Тоді чому Творець не прогнав Каїна? З тієї ж причини, чому він не запобіг вчиненню Своєю гріха. Каїн мав принести у цей світ зло, тінь, потворність і ненависть, оскільки без них неможливе існування добра, світла, краси та любові. Ця боротьба починається між Богом і Демоном на небесах, а Каїн продовжує її уже на землі. Якщо смерть Франкового Каїна не перериває вічного процесу людських злодіянь, то життя Каїна В. Сосюри свідчить якраз про дихотомію понять добра і зла.

У фіналі поеми Каїн залишається один. Марія зізнається, що не любить його, і кличе з собою Авеля, аби разом здійнятися у вись та потрапити до Едему. Таким чином, Каїн уже вдруге втрачає свою кохану. Як на мене, це відбувається через те, що сенс Каїнового існування полягає зовсім не у прагненні чоловіка до звичайного людського щастя, цінностями якого є любов, родина і дім. «А на землі лишився Демон, / щоб Революцію творить» [56, с. 45], – саме у цих кінцевих словах твору розкрита суть подальшого життя Каїна. Однак кожен читач розуміє, що революція, яку провадить головний герой поеми В. Сосюри, не принесе у цей світ нічого хорошого. Тому Бог разом з людьми має виступити проти намірів Каїна-Демона, щоб зберегти рівновагу між добром та злом.

Розглянути поему «Каїн» також можна крізь площину постколоніальних досліджень. Насамперед цікавим видається звернення В. Сосюри до біблійної тематики, адже у час написання цього твору в Радянському Союзі відбувалось посилення антирелігійної політики. Тобто релігія, яка є одним з понять, що лежить в основі ідентичності (за Ф. Фукуямою), повністю нівелювалася, оскільки міцні позиції тоді займала політична влада. Власне кажучи, В. Сосюра пише поему на заборонену тематику. М. Багрій вважає, що релігійні мотиви у поемі «Каїн» варто досліджувати, спираючись на біблійний та більшовицький дискурси [7, с. 360]. Так письменник поєднує у поемі власну інтерпретацію біблійної легенди та образів з тодішньою радянською ідеологією.

М. Багрій також переконує, що єднання Каїна із земним народом є аллюзією «особливого міфологічного поєднання біблійного Каїна й більшовиків» [7, с. 362]. Водночас у твердженнях Каїна, що він убив брата з любові й благих намірів, помітними є натяки на більшовицькі виправдовувальні концепції «про необхідність акцій червоного терору в ім'я любові до людей та їх майбутнього» [38, с. 226]. В образі Каїна-богоборця справді можна прочитувати радянську антирелігійність. Тому війна, яку оголошує Каїн Всевишньому, нагадує протистояння комуністичної ідеології з релігією. Крім того, навіть образ Демона нагадує тоталітарну систему, що насаджувала власні ідеологічні доктрини.

Помітним також є певний перегук поеми В. Сосюри і поезії «Авель і Каїн» Ш. Бодлера. У вірші французького поета рід Каїна має скинути на землю злого Бога, про це говорить і Сосюрин Каїн, який прагне скинути Господа з висот. Однак, як зауважує М. Крупач, український автор «стає на захист «роду Авеля», самого себе причислюючи до нього» [38, с. 227]. На це вказує авторська ремарка, яку прочитуємо після розповіді про молитву юнака Авеля. Ця ремарка була реакцією на оголошену Каїном боротьбу: «Юнак молився / і руки вгору простягав [...] І я молився, / як той юнак, і в синь дивився, / але мовчала сумно вись» [56, с. 35]. В. Сосюра немов порівнює себе з беззахисним Авелем, відчуваючи приреченість і неминучість смерті від революційного Каїна, адже каїнство стало справді поширеним явищем у першій половині ХХ століття.

Отже, поема «Каїн» В. Сосюри – це зразок авторської інтерпретації не лише вічного образу Каїна, а й загалом старозавітної оповіді. Поет переосмислює гріхопадіння перших людей, а також мотив братовбивства. Та все ж цей твір може розглядатися по-різному. Наприклад, у поемі чітко окреслене протистояння добра і зла, що веде початок з боротьби, оголошеної Демоном Богові. Така ж бінарна опозиція втілена у парах Адам – Єва, Авель – Каїн, а згодом ще й Бог – Каїн. Пари цих персонажів уособлюють протиставлення світла й мороку, любові і ненависті, правди та лукавства.

Водночас Каїн з народження був приречений нести у цей світ зло. Під непокою Каїна і його повстанням проти Творця можна розуміти несприйняття релігії радянською системою – таким є інше прочитання поеми. Попри те, що поема В. Сосюри «Каїн» є цікавою у зв'язку з появою релігійних мотивів у його творчості, вона ставала об'єктом розгляду у працях небагатьох дослідників. А втім, цей твір зумовлює множинність трактувань та інтерпретацій, адже у ньому може прочитуватися взаємодія двох протилежних дискурсів – біблійного та радянського.

3.3 Художня рецепція каїнівського сюжету у повісті О. Забужко «Казка про калинову сопілку»

О. Забужко – це сучасна українська письменниця, літературознавиця, науковиця та перекладачка, яка перебуває на «узвишші біжучого літературного процесу» [28, с. 7], а також є однією «з центральних постатей українського постмодернізму, що визначають літературне обличчя епохи» [44, с. 266]. У своїй творчості О. Забужко неодноразово зверталася до образів, мотивів та сюжетів Святого Письма. Прикладом цього є поезії з біблійними домінантами: «Ель Греко (Домінікос Теотокопулос), Вознесіння Богородиці», «Коментар до дій св. Апостолів», «Ще слова, вологі і сирі...», «Новий закон Архімеда», «Самогубче дерево», «Корабель дурнів», «Зворотна адреса, або Поема проводу», «Дорогою до пекла», «Благословіння хлібів», «Три осінні елегії. Вересень», «Автостоп (Молитва кінця часів)».

У футурологічній притчі «Книга Буття. Глава четверта», що є прозовим дебютом О. Забужко, сюжет обертається навколо біблійного образу Авеля, який стає вбивцею старшого брата, тобто авторка змінює ролі братів у своєму творі, по-новому прочитуючи оповідь про перше братовбивство. На думку С. Журавльової, у цій рецепції Авель стає героєм нонконформістом, життєвою метою якого є прагнення позбутися тиску тоталітарного суспільства, щоб зрештою відкрити свою душу для мистецтва і краси кохання [26, с. 215]. До

осмислення цієї біблійної оповіді О. Забужко повернеться дещо пізніше, і вже у 1999 році напише повість «Казка про калинову сопілку», яка є об'єктом розгляду цього дослідження.

У цій екзистенційно-філософській повісті каїнівський сюжет справді набуває абсолютно нового звучання, адже у «Казці про калинову сопілку» описано трагедію вбивства сестри сестрою. За слушним визначенням дослідниці В. Агеєвої, О. Забужко створює «модерну інтерпретацію фольклорного тексту, історію сестровбивства, у якій побутове тло служить для розгортання міфологічного сюжету, жіночої інверсії сказання про Каїна й Авеля» [3, с. 4]. Тож, на відміну від біблійних поем І. Франка та В. Сосюри, у повісті О. Забужко головним персонажем є не Каїн, а дівчина Ганнуся, яка і скоює злочин.

Для розгляду «Казки про калинову сопілку» варто звернутися до інтертекстуального аналізу, адже у цьому творі письменниця використовує важливі інтексти. Власне, інтертекстуальність – це ефективна присутність одного тексту в іншому. У «Казці про калинову сопілку» О. Забужко інтертекстуальність має інтенціональний характер, що полягає у свідомому та спланованому зверненні письменниці до інших текстів [41, с. 318]. Авторка використовує фольклорний та біблійний матеріал при написанні твору, та для нас цікавими є інтексти, пов'язані із Святим Письмом. Отож, у повісті зустрічаємо семантичні форми інтекстів – імена Каїна та Авеля. Однак це не просто згадка про героїв старозавітної легенди. Авторка вдало використовує у повісті ці традиційні біблійні образи і сам сюжет канонічного тексту, тому подібна однотекстова інтертекстуальність ще на початку твору слугує натяком на те, як розгортатимуться події, яким буде фінал повісті, що спрощує інтерпретацію тексту реципієнтами. Адже у «Казці про калинову сопілку» читач спостерігає за різними долями двох сестер – Ганнусі та Оленки, які є уособленням братів Каїна та Авеля.

Доля Ганни, здавалося б, відома з її появи на світ, адже дівчина народилася із тавром Каїна на своєму чолі: « [...] на трохи зависокому як для

дівчинки, опукло-буцатенькому лобику виразно темнів збоку невеличкий багряний серпик, наче місяць-недобір. Тільки мати вперто казала – молодик, доки сама в це не повірила: відомо ж бо, що молодик – то на долю, а недобір – тим він і недобір, що наводить на лихі сни» [27, с. 2]. Варто додати, що програмовою настановою письменників-постмодерністів є багаторівневе кодування літературних творів [37, с. 63]. Це демонструє і О. Забужко, зокрема у тому, як вона прописує образ Ганнусі. Адже родима пляма на чолі дівчини є важливим компонентом тілесного коду у повісті. Це вроджений знак на тілі Ганни, який стає тілесним маркером її інакшості.

Ця мітка може сприйматися як лихий знак нечистого. Саме так до нього ставиться баба-пупорізка, яка «нишком хрестилася й відпльовувалася на вид місячного знаку» [27, с. 2], адже побачила у ньому бусурменське тавро – слід кігтя диявола. Однак Ганнуся від початку не приносить у цей світ зло, а навпаки робить добрі справи: відчуває воду під землею і вказує копачам на хороше місце для криниці, а також попереджає про майбутній спалах чуми, що спіткає чумаків. Слушною є думка Ю. Макарець та О. Сулими, що поштовхом для розвитку злих відьомських здібностей Ганни стають соціальні чинники, а саме спроба згвалтування та ворожість селян, тож через нездатність побороти суспільний осуд сили дівчини змінюються: тепер вона знаходить мерців, а не підземні джерела, і відчуває запах крові [43, с. 294–295].

Однак повернімося до іншого трактуванням вродженого знаку на чолі дівчини, пов'язаного з народними уявленнями про те, що плями на місяці – це викарбувана картина вбивства Авеля Каїном, яка мала застерегти людей від гріха. Про цю легенду дізнається і сама Ганнуся: «— тату, що то таке на місяці темніється?... А, — сказав Василь, — то брат брата підняв на вила, два брати було, Каїн і Авель, от Бог їх і поставив угорі над землею, щоб люди бачили й не забували гріха» [27, с. 8]. Тож мітка у формі місяця цілком справедливо може асоціюватися із печаттю Каїна, пророкуючи дівчині жахливу долю – скоєння сестровбивства. Ганна з дитинства цікавилась історією про Каїна та Авеля – аж так зачепила її ця легенда. У розмові з панотцем дівчина намагається відшукати

істину, адже не розуміє вчинку Бога. Фактично вона навіть співчуває Каїнові, бо ж той тяжко працював, як і Авель, натомість Господь знехтував його жертвою. Однак панотець так і не дав відповіді на її питання, тож Ганнуся по своєму сприйняла злочин братовбивці, створивши власний міф про біблійних братів: « [...] може, Каїн і нестак пімститися братові хотів, як направити вчинену йому від Бога кривду: не супроти братові вила піднімав, а Богові давав до знаку, що порушена Ним у світі рівновага, — ніби сам узявсь наступити на другу шальку терезів» [27, с. 32]. Таким чином убивство сестри Оленки, скоєне дівчиною згодом, вона могла сприймати не як помсту конкретній людині, а «як відомщення за власну образу всім, хто до неї причетний» [43, с. 295]. Крім того, Ганна ще задовго до злочину бачить себе в образі грішниці: « [...] Ганнусі раптом знов стислося серце, [...] — тою самою необорною, тоскною мукою, яку мусять відчувати — хіба приречені на страту та непростенні грішники» [27, с. 32].

Дослідниця С. Негодяєва переконана, що таємницю формування спадковості Ганни-Каїна варто шукати ще у батьківських гріхах, оскільки Марія і Василь одружились не за коханням, тож дівчина змушена спокутувати тавро небажаної доньки [45, с. 376]. Ганнуся справді не отримувала тієї батьківської любові, якої прагне душа будь-якої дитини, тому усе життя намагалася «заслужити» її.

Місяць – є цікавим небесним світилом, тож його символіку можна розглянути у ще одному контексті, відмінному від вказівки на легенду про біблійних братів. Зокрема, місяць – це дуальне світило з темним і світлим боком, що нагадує обох героїнь повісті. Ганнуся й Оленка – рідні сестри, тобто є одним цілим, та все ж дівчата дуже відрізняються як зовнішньо, так і внутрішньо. Ганнуся була знаною красунею, а Оленка обділена вродою, старша сестра народжена з місяцем на лобі, натомість «мізиночка Оленка, вже ніяким світилом небесним не одзначена, та й кволенька змалку, і плаксунка» [27, с. 5]. Вони мають протилежні світогляди, і якщо старша сестра прагнула побачити світ за межами села, то для молодшої вистачало тепла і спокою батьківської

господи. Н. Філоненко зазначає, що найчастіше дослідники співвідносять образ старшої сестри Ганни з негативним персонажем бабиної дочки, натомість образ молодшої Оленки – з позитивним персонажем дідової, хоча така однозначність в характеристиці героїнь не передбачена авторською концепцією [64, с. 73].

Варто зауважити, що старша сестра не відчувала заздрощів до молодшої, натомість Оленку-зміючку часто брали зазидки, зокрема через вроду сестри, тому вона могла провокувати сварки, заважати Ганнусі, втручаючись у її справи, вигадувала капосні вчинки, аби лише роздратувати сестру: «Щойно зіп'явшись на нозі, Оленка вже укмітила, як легко їй довести сестру до знавісіння, і взяла це собі за звичку» [27, с. 6], «саме того дня, ніби вмисне, щоб перебити, Оленці розболівся зуб, нагнало щоку, аж око запливло, [...] вже Ганнусі не випадало зійти з дому, треба було zostаватися на господарстві, доки Оленка оклигає, — і так виходило щоразу, мов Оленка ненарочито з неї глумилася, як ото коли малою підлізала попідруч, аби тільки щось перебаранчити» [27, с. 21]. Натомість через материне виховання, яка плекала у старшій доньці почуття вибраності та непересічності, Ганнуся виросла, набувши гріх гордині.

На мою думку, основним у цій повісті є не злочин сестровбивства, а ті причини, що призвели до його скоєння. Безперечно, знак Каїна, з яким народилась Ганнуся, був пророчим, однак ця мітка стала лише першим попередженням про фатум дівчини. Багато чинників впродовж життя Ганни поступово впливали на зміни її світобачення. Роздуми дівчини над історією братовбивства, зображеною на місяці, розмова з бабою-прочанкою, яка відчувала Ганнусин дар пророцтва, видіння утопленика, що не підпуслав її до води, свою роль відіграло і сватання Оленки, адже за народними уявленнями першою мала б одружитися старша сестра, а згодом ще й інтимний зв'язок Ганни із демоном ночі – вона «стала за жінку найнещаснішому чоловікові на світі» [27, с. 34]. Перелічені події вказують на те, як її тіло втратило душевну рівновагу, а темні демонічні сили вирвалися з-під будь-якого контролю

свідомості. Вони потребували крові, і таки отримали її, коли Ганнуся занапастила життя сестри Оленки.

Я згодна з міркуваннями В. Агеєвої, яка трактує цей вчинок героїні як протест проти самого Бога, адже Ганна «ціною найстрашнішого гріха поставила себе у ряд богоборців, – поза побутом, поза всім тим приватним світом, за межі якого так рідко вдавалося будь-коли вийти жінці» [2, с. 302]. Убивство Оленки – це не про заздрість сестрі, а про вплив неконтрольованого диявольського начала, через який дівчина кинула виклик Господу, адже після скоєного злочину Ганна «крикнула в зашморгом розкручене вгорі небо [...] до Того, Хто там сидів, ніколи не даючи зазирнути собі в лице, і луна її переможного реготу застугоніла лісом, мов гук невидимого війська: а щоб знав!» [27, с. 38]. Таким чином тілесні бажання дівчини поборили її власне «Я».

Оскільки О. Забужко поєднує у повісті біблійні та фольклорні мотиви, інтерпретувати образ головної героїні можна по-різному. Однак авторка не дарма створює жіночий варіант каїнівського сюжету. Вона прагне переглянути загальнолюдські проблеми добра та зла крізь призму саме жіночої екзистенції. Ганнуся постає перед нами як сучасна українська жінка, яка перебуває на роздоріжжі своєї долі «у складних умовах національно-економічної залежності» [20, с. 17]. З одного боку цього роздоріжжя дівчина бачить засмоктуючу рутину життя, а з іншого – духовне вивищення і перспективу володіти «власним простором». Ганна хоче зробити свій вибір, а не жити за усталеними законами патріархального світу. Дівчина прагнула розірвати родові закони долі жінки, проте «стала заручницею міфу про щасливе заміжжя як найвищий жіночий осяг» [2, с. 296–297], а також міфу про царівну в недосяжній вежі, яку обов'язково визволить принц. У своїх прагненнях вона залишається самотньою і нездатною відстояти особисте щастя. Дівчина усвідомлює це, дізнавшись про сватання свого колишнього залицяльника до сестри Оленки. О. Гук зазначає, що такий вчинок чоловіка насправді ще більше обмежував «власний простір» Ганни і нівечив її жіночу долю [20, с. 19]. Весільний обряд є дуже важливим для кожної молодої дівчини, адже так вона переходить в іншу

соціальну й вікову групу, у випадку ж відмови чоловіка від вступу у шлюб соціальний статус жінки знижується – це відчула на собі і Ганнуся.

У фіналі повісті Ганнуся по суті уникає як такого покарання за убивство. Коли за дівчиною прийшли, щоб закувати її в пута, то «в хаті було порожньо, тільки на полу зостався довгий капарний слід — мов смоляним віхтем черкнуло. Щезла бабина дочка — чи втекла, чи так розточилася, чи, може, й досі блукає десь по безвинах місячними ночами» [27, с. 40]. Так О. Забужко розгортає у «Казці про калинову сопілку» не лише трагедію сестровбивства, а й особисту трагедію Ганни, яка була ладна піти на страшний злочин, аби таки здобути «власний простір». Хоча, можливо, їй все ж вдасться знайти його, однак на іншому – темному – боці буття.

Отже, особливостями художньої рецепції каїнівського сюжету у повісті «Казка про калинову сопілку» О. Забужко є зміна біблійної традиції та введення у твір феміністичних ідей. Письменниця глибоко осмислює проблеми і прагнення жінки, тож на перший план у повісті нарешті виходить досвід цієї жінки та голос її свідомості. Головна героїня Ганнуся народилася з місяцем на чолі – це знак, який віщував дівчині долю біблійного братовбивці. Демонічні сили зла взяли гору над добром у її душі, та й вона не надто боролася з ними. Оповідь про Каїна та Авеля, що викарбувані на місяці, з дитинства цікавила дівчину, проте співчуває вона убивці, а винуватцем злочину вважає Бога. Водночас Ганна намагається вирватися із патріархального устрою цього світу, однак зазнає програшу у бажанні оволодіти «власним простором», однією з причин якого стає сватання колишнього залицяльника дівчини до її сестри. Ганнуся піддається впливу лихого знаку на своєму чолі, зазнає незворотних внутрішніх змін, відчуває спрагу до крові і таки втамовує її, забравши життя єдиної сестри Оленки. Тож завдяки використанню фольклорних українських образів у «Казці про калинову сопілку» О. Забужко вдалося націоналізувати відому старозавітну легенду та сформувані феміністичний дискурс мотиву Каїна.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі досліджено особливості індивідуально-авторської трансформації каїнівського сюжету у поемах «Смерть Каїна» І. Франка, «Каїн» В. Сосюри та повісті «Казка про калинову сопілку» О. Забужко. Їхні інтерпретації біблійного образу Каїна відрізняються як одна від одної, так і від канонічного тексту. Це свідчить про відмінні погляди авторів на старозавітну легенду та її інакше переосмислення у контексті тієї епохи, в яку довелося жити письменникам, їхнього особистого життєвого досвіду та філософських поглядів.

Для осмислення каїнівського сюжету І. Франко обирає не злочин братовбивства та його причини, а навпаки зображує подальше життя Каїна – його самотність та поневір'яння. Франковий герой проходить шлях перевтілення від богоненависника до праведника, який пізнає Божі істини, що мають допомогти усьому людству. Хоч братовбивця і намагається змінитися, прагне стати корисним і поділитися здобутими знаннями з іншими людьми, однак тяжкість його злочину не дозволяють Каїнові отримати прощення свого гріха від Господа. Він не зміг розповісти про істину людського життя, адже зазнав смерті від рук сліпого Лемеха. Так Каїн залишився для людства вічним прикладом того, що вибір між добром і злом, праведними і гріховними вчинками у нас є завжди. Що ж до істини, яку пізнав Каїн, то люди мають осягнути її самотійно, здійснивши власні пошуки. Тож поема «Смерть Каїна» спонукає реципієнта осмислити важливі філософські сенси, закладені автором у поему, також краще зрозуміти світобачення І. Франка і переосмислити не лише біблійну оповідь, а й цінності, які є значущими для нас.

У поемі «Каїн» В. Сосюра спочатку інтерпретує легенду про гріхопадіння перших людей, що безпосередньо впливає на авторську трансформацію каїнівського сюжету та мотиву братовбивства. У цьому творі автор демонструє протистояння сил добра та зла, першим уособленням якого є боротьба Бога і Демона. Таку ж бінарну опозицію втілюють пари Адам – Єва, Авель – Каїн, а

також Бог – Каїн. Сосюрин Каїн є сином Єви і Демона, тому зло переважає у його душі з народження. Після скоєння братовбивства він все більше уподібнюється до свого батька, тому стає на шлях богоборства, аби творити власну революцію. Його непокора і повстання проти Господа також можуть свідчити про цілковиту антирелігійність радянської системи. Поема «Каїн» В. Сосюри зумовлює множинність трактувань, тому що у ній прочитується взаємодія двох різних дискурсів – біблійного та радянського.

О. Забужко у «Казці про калинову сопілку» звертає свою увагу на старозавітну легенду, змінюючи сюжет братовбивства на убивство сестри сестрою. Крім того, письменниця націоналізує біблійну оповідь, адже вводить у текст фольклорні образи. О. Забужко демонструє абсолютно новий погляд на канонічний текст, оскільки для неї важливими є феміністичні ідеї, осмислення проблем та прагнень жінки. Сюжет розгортається навколо дівчини Ганнусі, народженої з печаттю Каїна на чолі, що пророкувала їй долю біблійного братовбивці. У вчинку Каїна вона вбачає провину Бога, тому, скоївши власний злочин, дівчина кидає свій виклик Господу. Водночас Ганна прагне розірвати зв'язок із патріархальним устроєм цього світу, оволодіти «власним простором» та зробити особистий вибір у своєму житті, однак їй не вдається цього досягти. Тому ця повість О. Забужко є надзвичайно цікавим і важливим втіленням феміністичного дискурсу мотиву Каїна в українській літературі.

У цьому розділі зроблено висновок, що авторська рецепція каїнівського сюжету у творчості І. Франка, В. Сосюри та О. Забужко відкриває нові грані світогляду цих українських митців.

ВИСНОВКИ

Світове й українське письменство засвідчує, що Святе Письмо слугувало джерелом для написання великої кількості різножанрових художніх творів. Безперечно, увагу авторів привертають сюжети, мотиви і традиційні біблійні образи. Ці образи вже давно стали вічними, оскільки містять в собі велике ідейне навантаження та узагальнюють певні риси характеру. Наприклад, образ Каїна викликає асоціації із злочином братовбивства та зради рідної людини. Саме каїнівський сюжет налічує численні варіанти у творчості українських письменників. Зразками таких творів є поема І. Франка «Смерть Каїна», поема В. Сосюри «Каїн» та повість О. Забужко «Казка про калинову сопілку».

У дослідженні опрацьовано загальні аспекти каїнівського сюжету, а саме розглянуто архетип братовбивства у літературній традиції та біблійну версію образу Каїна. Щодо поняття архетипу, то дослідники сприймають його як прообраз і зразок, за яким створюються різні сюжети. Існує багато текстів, у яких функціонує архетип братовбивства, – у літературній традиції він є мотивом розбрату й суперництва між братами. Саме біблійна легенда про Каїна та Авеля вважається найвідомішим втіленням цього архетипу у світовій літературі, а також першим етапом близнюкового міфу. Використання мотиву братовбивства і боротьби опрацьовано на основі міфу про створення Рима, «Повідання про святих князів Бориса та Гліба», а також легенди про сватання Думузі та Інанни, оповіді про Ісава й Якова, у яких суперечка між братами завершується мирним шляхом.

Сюжет канонічного тексту демонструє Каїна як жорстокого та заздрісного чоловіка, який готовий на убивство рідного брата. Трактувати його вчинок можна по-різному. Наприклад, Каїн міг ненароком позбавити Авеля життя, адже раніше не був свідком убивства. Або ж він навпаки свідомо пішов на злочин, оскільки сподівався, що за відсутності меншого брата Господь таки прийме його жертву. Можливо, Бог знав, що Каїнова пожертва, на відміну від Авелевої, нещира, тому вирішив у такий спосіб покарати чоловіка, щоб той

усвідомив свою помилку, однак злість могла затьмарити свідомість старшого брата, що і призвело до трагедії. Отже, реципієнти мають змогу самостійно обрати ту інтерпретацію біблійної легенди, яка відповідає їхньому світогляду.

Також у роботі досліджено особливості зображення мотиву Каїна у світовій та українській літературі. Розглянуті трактування міфологеми Каїна у творах світових письменників вказують на дві тенденції у переосмисленні канонічного тексту (традиційну й індивідуально-авторську), а також свідчать про еволюцію поглядів митців на старозавітний образ братовбивці. Традиційну інтерпретацію Каїна як злочинця і зрадника простежено у «Божественній комедії» Данте Аліг'єрі. Прикладами індивідуально-авторської стали «Каїн» Дж. Байрона, «Каїн і Авель» Ш. Бодлера, «Каїн і Авель» Дж. Арчера, «Каїн» Ж. Сарамату та «Концерт пам'яті янгола» Е. Шмітта. Зазначені твори написані у різні епохи, чим доводять зацікавлення письменників цією біблійною легендою.

Простеживши звернення українських письменників до каїнівського сюжету, я помітила свободу трактувань канонічного тексту та застосування авторами різних підходів для трансформації образу Каїна. Об'єктами розгляду стали такі твори: «Каїн і Авель» І. Огієнка, «Мати» М. Хвильового, «Подвійне коло» Ю. Яновського, «Сад Гетсиманський» І. Багряного, «Останній сніп» Л. Старицької-Черняхівської, «Земля» О. Кобилянської, «Під чорною короугою» М. Чернявського, «Чорний ангел» О. Слісаренка, «Гетьман Дорошенко» Л. Старицької-Черняхівської, «Лебедина згряя» В. Земляка, «Жовтий князь» В. Барки, «Майже ніколи не навпаки» М. Матіос та «Схизматик. Діти Каїна» Т. Пахомової.

Дослідивши особливості авторського переосмислення образу Каїна у поемі «Смерть Каїна» І. Франка, можна дійти висновку, що письменник, відштовхуючись від біблійного тексту, створює власну версію життя Каїна після скоєння ним братовбивства. Франків Каїн проходить шлях від богоненависника до праведника, який прозрів, дізнавшись істину джерела життя. Нею він прагне поділитися з усіма людьми, щоб полегшити їхню життєву дорогу. Таким чином, Каїн І. Франка стає носієм філософських ідей

автора. Попри те, що І. Франко показує еволюцію братовбивці, чим навіть виправдовує його, Каїн все ж таки помирає, адже за свій тяжкий гріх він не міг отримати Боже прощення. Він жертвує своїм життям заради знань, якими так і не встиг поділитися з іншими – це свідчить про те, що тепер люди нестимуть Каїновий гріх. Тобто смерть Каїна втілює важливий концепт Франкової творчості – концепт жертви, якій не вдається дійти до кінця свого шляху та досягнути головної мети життя. Крім цього, Каїнова смерть вказує на вічність процесу людських злочинів, які складно припинити. На заваді цьому стоїть незрячість людей, через яку пошуки пізнаної Каїном істини ускладнюються. Тобто в інтерпретації І. Франка Каїн намагається змінитися та принести у цей світ добро, і хоч йому це так і не вдається, через власну смерть він знаходить душевний спокій.

В. Сосюра йде іншим шляхом інтерпретації старозавітного образу братовбивці у своїй поемі «Каїн». Він повністю змінює погляд на канонічний текст, причини вигнання перших людей з Едему і мотив злочину Каїна. Його герой з народження приречений служити злу, адже він є сином Демона, тобто дитям, яке з'являється на світ через зраду Єви. Саме вона несе покарання за свій гріховний вчинок, тому змушена покинути рай, однак жінка не залишається самотньою – Адам пробачає її. Другий син Єви – Авель, народжується від щирої любові Адама і Єви, чим абсолютно відрізняється від Каїна. Саме ж братовбивство є доволі закономірним, адже зло керувало старшим братом ще від його появи на світ, а також проявлялося у жорстокості хлопця протягом дитинства та юності. Однак Сосюрин Каїн скоює цей злочин через ревності до жінки Марії, яка обрала молодшого брата. Каїн не усвідомлює свого гріха, він намагається переконати Бога, що вчинив вбивство через любов, тому не бачить своєї провини. Та все ж одним з каталізаторів братовбивства стала злоба, яка з'явилася у серці Каїна через його кровний зв'язок з Демоном. У поемі В. Сосюра зображує дихотомію «добро – зло», яку уособлюють усі персонажі твору. Головне протистояння добрих і злих сил відбувається між Богом і Каїном. Цю боротьбу можна прочитувати в контексті реалій сучасної

авторові доби, коли радянська влада провадила антирелігійну політику. Тобто поему «Каїн» В. Сосюра можливо розглядати у різних площинах, досліджуючи як трансформацію ним образу Каїна, так і поєднання радянської дійсності з релігійними мотивами.

Художня рецепція каїнівського сюжету у повісті «Казка про калинову сопілку» О. Забужко полягає у створенні жіночої версії біблійної легенди. Як письменниця-постмодерністка О. Забужко вводить у свій твір феміністичні ідеї. Тому у повісті вона звертає увагу на досвід жінки та голос її свідомості. Місяць на чолі головної героїні Ганнусі, з яким вона з'явилася на світ, віщував дівчині долю Каїна. Різні події у її житті стають попередженням про лихий дівочий фатум, однак Ганнуся не чинить опору демонічним силам зла, які беруть її тіло під свій контроль. Дівчина часто міркувала над оповіддю про Каїна та Авеля, проте, так і не отримавши відповіді на свої питання, вона вирішує, що вина за вчинок Каїна має лягти на Господа. Ганні не вдається вирватися із патріархального устрою світу та оволодіти «власним простором». На неї все більше впливає лихий знак на чолі, тож дівчина починає відчувати спрагу до крові і таки втамовує її, занапаستивши життя сестри Оленки. Окрім біблійного мотиву, О. Забужко використовує фольклорні українські образи, тому «Казка про калинову сопілку» є зразком націоналізованої старозавітної оповіді, у якій авторка майстерно сформуvalа феміністичний дискурс каїнівського мотиву.

Отже, проведене дослідження дає підстави вважати, що І. Франко, В. Сосюра та О. Забужко переосмислюють каїнівський сюжет, створюючи власні версії біблійної легенди. Хоча основою їхніх творів є одна і та ж оповідь із Книги Буття, різниця поглядів митців на неї полягає у тому, що письменники жили у різні епохи, були свідками та учасниками абсолютно відмінних історичних подій, тому мали неоднаковий життєвий досвід, що вплинуло на індивідуально-авторську трансформацію мотиву Каїна у їхніх творах. Також це дало змогу простежити зміни у баченні старозавітної легенди про Каїна та Авеля у творчості українських письменників, чиї твори були написані впродовж століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: довідник. Завдання в тестовій формі. I частина. – К.: Грамота, 2011. – 552 с.
2. Агеєва В. Жіночий простір: Феміністичний дискурс українського модернізму: Монографія / В. Агеєва – К.: Факт, 2003. – 320 с.
3. Агеєва В. Казка про нежіночий простір // Література плюс. – 2001. – № 1 (26). – С. 4–11.
4. Антофійчук В. Українська євангельська проза ХХ століття: деякі питання поетики / В. Антофійчук // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : збірник / ред. І. В. Сабадош. – Ужгород, 2007. – Вип.11 : Творчість Івана Чендея в загальноукраїнському літературному контексті. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 14–16 травня 2007 р. Ужгород. – С. 20–25.
5. Арчер Дж. Каїн і Авель : роман / Джеффри Арчер; пер. з англ. Є. М. Тарнавського. – Харків: Фоліо, 2019. – 506 с.
6. Багрій М. Г. Біблійний та більшовицький дискурси у поемі Володимира Сосюри «Христос» / М. Г. Багрій // Молодий вчений. – 2016. – № 3. – С. 514–518.
7. Багрій М. Г. Контамінація біблійного та більшовицького дискурсу в поемах «Ваал», «Каїн» Володимира Сосюри / М. Г. Багрій // Молодий вчений. – 2017. – № 2. – С. 360–364. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2017_2_85 (дата звернення: 12.02.2023).
8. Багрянний І. Сад Гетсиманський : роман / Іван Багрянний. – К. : Школа, 2008. – 508 с.
9. Байрон Дж. Каїн. – URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=9028> (дата звернення: 27.03.2023).
10. Барка В. Жовтий князь / Василь Барка. Вид. 2-ге – Нью-Йорк : Заходами 86 Відділу Союзу Українок в Америці, 1968. – 212 с.

11. Білоус П. Іван Вишенський: проблема символічної біографії / П. Білоус // Волинь філологічна: текст і контекст. – 2015. – Вип. 19. – С. 12–30. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vftk_2015_19_4 (дата звернення: 25.01.2023).
12. Блаженний Августин. Про Місто Боже / Пер. з лат. Содомори П. А. // Патріярхат. – 2005. – № 4. – С. 21.
13. Близнюкові міфи. Велика українська енциклопедія. – URL: https://vue.gov.ua/%D0%91%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%BD%D1%8E%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%96_%D0%BC%D1%96%D1%84%D0%B8 (дата звернення 15.03.2023).
14. Богданова І. Художня інтерпретація біблійних колізій Іваном Багряним // Вісник студентського наукового товариства ДонНУ, 2015, № 7, С. 48–53.
15. Бодлер Ш. Авель і Каїн. – URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=2260> (дата звернення 11.03.2023).
16. Вардеванян С. Бінарна опозиція Каїн–Авель як невротичний пошук гармонійного світу у Володимира Сосюри // Мандрівець : всеукраїнський науковий журнал / Нац. ун-т «Києво-Могилянська акад.» ; Вид-во «Мандрівець». – Тернопіль, 2014. – № 4 (112), липень – серпень. – С. 44–48.
17. Гірняк М. Випробування духу: проблема духовності в прозі Миколи Хвильового / М. Гірняк // Парадигма. – 2013. – Вип. 7. – С. 131–150.
18. Гоц Л. С. Архетип і архетипний образ: проблеми термінології у дослідженнях культури / Л. С. Гоц // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2017. – № 4. – С. 52–57.
19. Григоренко І. Біблія в українському літературному дискурсі // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство і літературознавство) – 2017. – Вип. 7. – С. 200–206.
20. Гук О. В. За феміністичним каноном («Казка про калинову сопілку» О. Забужко) // Вісн. ЗНУ. Філол. науки. – 2009. – № 2. – С. 16–21.

21. Гундорова Т. Кобилянська – Довженко: навколо «Землі», або Різниця аналогій // Слово і час. – 1997. – №11 – 12. – С. 57–62.
22. Гундорова Т. Франко не Каменяр. Франко і Каменяр. – К.: Критика, 2006. – 352 с.
23. Гусак П. Р. Ресентимент як підстава старозавітних біблійних сюжетів (Герменевтичне дослідження на прикладі розповіді про Каїна та його нащадків [Бут. 4:1–26]). Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія» : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, 2018. № 21. С. 36–43.
24. Доній Т. М. Архетипи і топоси постмодерністської поезії України та США : дис. ... канд. філол. наук: 10.00.05. Київ, 2018. 230 с.
25. Дроздовський Д. Пам'яті вбитого янгола // Газета «День». – №23-24, (2018). – URL: <https://day.kyiv.ua/article/ukrayintsi-chytayte/pamyati-vbytoho-yanhola> (дата звернення 12.02.2023).
26. Журавльова С.С. Переакцентування традиційного сюжету про Каїна та Авеля з жіночого погляду в повісті О.Забужко «Казка про калинову сопілку» / С.С. Журавльова // Актуальні проблеми слов'янської філології : міжвуз. зб. наук. ст. / [редкол. : В. О. Соболю (відп. ред.) та ін.]. – К. : Знання України, 2004. – Вип. ІХ : Лінгвістика і літературознавство. – С. 211–219.
27. Забужко О. Казка про калинову сопілку. – 40 с. – URL: <https://knigogo.com.ua/chitati-online/kazka-pro-kalynovu-sopilku/> (дата звернення 04.04.2023).
28. Забужко О. «Пишу для таких, як сама» / О. Забужко : [інтерв'ю з Оксаною Забужко / записала О. Андріяшик] // Літературна Україна. – 2010. – 6 трав. (№ 16). – С. 7.
29. Захарчук В. Печать Каїна: Архетип братовбивства в українській літературі. – Львів: ЛА «Піраміда», 2006. – 58 с.

30. Захарчук В. «Печать Каїна» в українській літературі ХХ // Парадигма : збірник наукових праць / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2008. – Вип. 3. – С. 206–216.
31. Земляк В. Лебедина згряя. Зелені млини: Романи. – К., 1977.
32. Капран С. Біблія у творчості І. Франка / С. Капран // Українське релігієзнавство. – 2006. – № 39. – С. 67–73.
33. Каспрук А. А. Українська поема кінця ХІХ – початку ХХ сторіч. – К.: Наукова думка, 1973. – 247 с.
34. Каспрук А. Філософські поеми Івана Франка. – Київ, Видавництво «Наукова думка», 1965.
35. Касян Л. Г. «Такий я ніжний, такий тривожний...» (висвітлення життя творчості Володимира Сосюри в аудіовізуальних документах) / Л. Г. Касян // Архіви України. – 2018. – № 2–3. – С. 73–83. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2018_2-3_10 (дата звернення 05.12.2022).
36. Кириленко Н. І., П'ятаченко С. В. Фольклор і література: художня рецепція етнокультурних кодів : [монографія] / Н. І. Кириленко, С. В. П'ятаченко. – Суми : ФОП Цьома С.П., 2019. – 127 с.
37. Ковбасенко Ю. Література постмодернізму: штрихи до портрету // Acta Neophilologica, 2009. — XI. — Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie (Польща). – С. 45–69.
38. Крупач М. Каїн: Художня інтерпретація образу в поемах І. Франка та В. Сосюри (метафізичний та історіософічний аспекти) // Вісник Львів. Ун-ту. Серія філологічна, 2003. – Вип. 32. – С. 213–227.
39. Лисюк Н. Поняття архетипу в народній культурі / Наталя Лисюк // Дух і літера. – 2001. – № 7–8. – С. 262–276.
40. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т.1 / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К: ВЦ «Академія», 2007. – 608 с. (Енциклопедія ерудита).
41. Літературознавчий словник-довідник / Р.Т.Гром'як, Ю.І.Ковалів та ін. – К.: ВЦ «Академія», 1997. – 752 с.

42. Луцюк М. Еволюція близнюкового міфу у давньосхідній традиції / М. Луцюк. // Синопис: текст, контекст, медіа. – 2015. – № 3. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stkm_2015_3_4 (дата звернення 13.11.2022).
43. Макарець Ю., Сулима О. Маркери інакшості як складник тілесності у творчому дискурсі Оксани Забужко // Тіло й ідентичність в українській культурі, мистецтві, літературі, мові. – Варшава – Івано-Франківськ, 2016. – С. 287–296.
44. Мислива В. Біблійні алюзії у творчості Оксани Забужко / В. Мислива // Літературознавчі обрії. Праці молодих учених. – 2014. – Вип. 19. – С. 266–271. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Litobr_2014_19_53 (дата звернення 05.04.2023).
45. Негодяєва С. Трансформація мотиву каїнізму в «Казці про калинову сопілку» Оксани Забужко: інтенціональний аспект інтертексту // Історико-літературний журнал. – №18. – 2010. – С. 372–378.
46. Остапець Н. Байронічна традиція у трактуванні образу Каїна у творчості Бодлера і Франка / Н. Остапець, М. Кандур // Вісник Черкаського університету [Текст] : [зб. наук. ст.]. Серія Філологічні науки (168). – Черкаси : Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2009. – С. 56–66.
47. Пахомова Т. Схизматик. Діти Каїна : роман / Тетяна Пахомова. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021. – 336 с.
48. Пінчук Т. Реміфологізація «вічних образів»: шляхи та методи (за творами В. Сосюри) // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах : збірник наукових праць / М-во освіти і науки України ; Нац. авіаційний ун-т. – Київ, 2013. – Вип. 27. – С. 314–324.
49. Потницева Т. Романтический миф о Каине (Мистерия Байрона «Каин») // Біблія і культура: Збірник наукових статей. Вип. I / Відп. Ред. А. Є. Нямцу. – Чернівці. Рута, 2000. – С. 152–156.
50. Сарاماгу Ж. Каїн : роман / Жузе Сарاماгу ; пер. з порт. В. Шовкуна. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2022. – 208 с.

51. Скорина Л. В. Особливості інтерпретації образу Каїна в українській літературі 20-х років ХХ ст. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. 2018. №35. Т. 1. С. 44–46.
52. Скоць А. Поеми Івана Франка / Андрій Скоць ; МОНУ, ЛНУ ім. І. Франка. – Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. – 252 с.
53. Сліпушко О. Софія кївська. Українська література Середньовіччя: доба Київської Русі (Х—ХІІІ століття). – Київ : Аконт, 2002. – 399 с.
54. Слісаренко О. Чорний Ангел: Вірші. Новели. Повісті. Роман. Київ: Дніпро, 1990. 557 с.
55. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. 4. – 840 с.
56. Сосюра В. М. Вибрані твори : В 2 т. – К. : Наук. думка, 2000. – Т. 2 : Поеми. Роман. – 552 с.
57. Сосюра В. Третя рота. – С. 40. – URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Sosiura/Tretia_rota/ (дата звернення 05.11.2022).
58. Старицька-Черняхівська Л.М. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари / Вступ, стаття, упорядкув. та приміт. Ю.М. Хорунжого. — К.: Наук. думка, 2000. — 848 с.
59. Сулима В. Біблія і українська література : Навчальний посібник / В. Сулима – К., 1998. – 400 с.
60. Тернер В. Символ и ритуал. – М.: Наука, 1983. – 277 с.
61. Ткаченко О. Архетип братовбивства в міфі про заснування Рима: зіставний аспект // «Ukrainica: Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. Sborník příspěvků» – Olomouc, 2020. – с. 242–249.
62. Ткаченко О. «Вавилонські каїни» Василя Земляка як реалізація інтерпретаційної моделі «розбрату за землю» / О. Ткаченко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

- Літературознавство, мовознавство, фольклористика. – 2012. – Вип. 23. – С. 21–25.
63. Ткаченко О. П. Хтонічна символіка в біблійній оповіді про братовбивство та її художніх інтерпретаціях / О. П. Ткаченко // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського. – 2012. – Вип. 19. – С. 370–379.
64. Філоненко Н. Художня рецепція біблійної легенди про Каїна й Авеля у повісті О. Забужко «Казка про калинову сопілку» та поезії О. Ірванця «Брати» // Історико-літературний журнал. – №18. – 2010. – С. 71–76.
65. Франко І. Лист до М. Драгоманова від 20 березня 1889 // Франко І. Зібр. тв.: У 50-ти томах. – К., 1986. – Т.49. – С. 203–204.
66. Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т. Т.1. Поезія. – Київ : Наукова думка, 1976. – 502 с.
67. Франко І. Я. Смерть Каїна / І. Я. Франко. – Київ : Слово, 1924. – 65 с.
68. Хижняк І. Каїнівський мотив крізь призму творчості М. Матіос та О. Забужко // Історико-літературний журнал. – №18. – 2010. – С. 77-83.
69. Чернега Є. Християнська культура та українська література // Матеріали XXVII наукової конференції здобувачів вищої освіти «Історичний досвід і сучасність»: доповіді / відп. ред. В. М. Букач. – Одеса: ПНПУ ім. К. Д. Ушинського, 2021. – Вип. 40. – С. 20.
70. Чернявський М. Під чорною короговою. Червоний шлях. 1928. № 9–10. С. 5–29.
71. Чижевський Д. Історія української літератури : від початків до доби реалізму / Дмитро Чижевський. – Тернопіль : Феміна, 1994. – 480 с.
72. Шмітт Е-Е. Концерт пам'яті янгола. Новели / Переклад з французької Івана Рябчія. – Львів: Видавництво Анетти Антоненко, 2017. – 160 с.
73. Шпак Ю. О. Інтертекстуальні зв'язки романів Дж. Г. Арчера «Каїн і Авель», «Блудна дочка» і «Одинадцята заповідь» з Біблією / Ю. О. Шпак // Лінгвістичні дослідження. – 2015. – Вип. 40. – С. 109–113.

74. Шулик П. Л. Містерія «Каїн і Авель» Івана Огієнка в контексті вивчення біблійних текстів на уроках зарубіжної літератури / П. Л. Шулик // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. – 2015. – Вип. 40. – С. 198–202.
75. Юнг К. Г. Архетип и символ / К. Г. Юнг. – М. : Ренессанс, 1991. – 304 с.
76. Jones, Lindsay Maxwell. A critical study of Byron's Cain. B.A., University of British Columbia, 1966, p. 94.
77. Petrache, E. (2012). The biblical myth in the modern novel Cain and Abel. Summary of the doctoral thesis. "Alexandru Ioan Cuza" University, Iassy.